

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА ДИПЛОМНА РОБОТА

Перший (бакалаврський) рівень вищої освіти

Рівень вищої освіти

ОСОБЛИВОСТІ ЕМПАТІЙНОСТІ СТУДЕНТІВ З РІЗНИМИ ВИДАМИ
ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Назва теми

Галузь знань – 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність – 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр № 19053

номер ІНП

Виконала: здобувачка 4 курсу, група ПП-19-1 _____ Галина МИШКО

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник: к. пед. н., доцент _____

науковий ступінь, вчене звання

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Людмила МІХЕСВА

Нормоконтролер _____

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки,
доктор психологічних наук, професор _____

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Євген ПОТАПЧУК

_____ 20__ р.

Хмельницький, 2023

АНОТАЦІЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

Тема кваліфікаційної дипломної роботи: «Особливості емпатійності студентів з різними видами гендерної ідентичності».

Здобувачка

Галина МИШКО

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник

Людмила МІХЕСВА

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Кваліфікаційна дипломна робота включає: 80 с., 6 таблиць, 3 рисунка, перелік джерел посилання складає 63 найменування, додатки.

Ключові слова: емпатія, гендерні особливості, гендер, студенти.

Об'єктом дослідження є емпатія студентів.

Предметом дослідження є особливості емпатійності студентів з різними видами гендерної ідентичності.

За результатами дослідження уточнено зміст понять «емпатія», «гендер», «гендерна ідентичність»; визначено особливості емпатії студентів з різними видами гендерної ідентичності; розроблено корекційно-розвивальну програму для підвищення емпатійних компонентів у студентів.

Отримані результати дослідження можуть бути використані у професійній діяльності викладачів, психологів і підготовці студентів; для організації психолого-педагогічних семінарів, проведення психокорекційних заходів, а також при викладанні дисциплін.

Дипломник _____ Галина МИШКО

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕМПАТІЇ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ	11
1.1 Поняття про емпатію	11
1.2 Аналіз теоретичних підходів до дослідження емпатійності серед студентів з різними видами гендерної ідентичності	17
1.3 Емпатія у контексті професійної діяльності студента	22
Висновки до розділу	28
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМПАТІЙНОСТІ СТУДЕНТІВ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	31
2.1 Організація та процедура проведення емпіричного дослідження	31
2.2 Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження особливостей емпатійності студентів з різними видами гендерної ідентичності	37
2.3 Корекційно-розвивальна програма підвищення емпатійних компонентів у студентів	48
Висновки до розділу	59
ВИСНОВКИ	61
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	63
ДОДАТКИ	70
ДОДАТОК А Методика «Маскулінність – фемінінність» С. Бем	70
ДОДАТОК Б Методика «Діагностика емоційних компонентів емпатії» А. Меграбяна та Н. Епштейна	74
ДОДАТОК В Методика «Діагностика рівня емпатії» В. Бойко	77

ВСТУП

Актуальність проблеми. Створення атмосфери духовності, людяності і гуманності взаємин є основною потребою сучасного суспільства. У цьому контексті роль емпатії в особистісному розвитку стає важливою темою досліджень у психології. Емпатія, як психологічний феномен, розвиває суттєву роль у розвитку особистості, впливаючи на багато аспектів життя людини.

Емпатія – це здатність сприймати і розуміти емоції, почуття та думки інших людей, відчувати їх і співпереживати. Вона дозволяє нам ставитися до інших з розумінням, турботою та співчуттям. Виявлення емпатії покращує міжособистісні відносини, збільшує рівень взаєморозуміння та підтримки у суспільстві.

Емпатія має великий вплив на особистість в цілому. Вона зміцнює соціальні зв'язки, сприяє формуванню позитивного самовідчуття, сприйняттю власних емоцій та емоцій інших людей, а також розвитку моральних цінностей. Вміння відчувати емпатію також може підвищити мотивацію та продуктивність у різних сферах діяльності, так як вона покращує розумову потребу та мотивацію інших людей.

Дослідження емпатії та її впливу на особистісний розвиток є важливою ланкою, перш за все вивчення допомагає розширити наше розуміння про ефективність міжособистісних взаємодій, соціальну взаємодію та розвиток гармонії.

Емоційна емпатія означає відчуття емоцій іншої людини, співпереживання її радості, смутку, страху тощо. Це може виявлятися в усвідомленні та вираженні своїх власних емоцій, співвіднесених з емоційним станом іншої людини.

Когнітивна емпатія повинна мати здатність розуміти погляди, переживання та позицію іншої людини. Це вимагає уваги до деталей, аналізу інформації та здатності зайняти чужу перспективу.

Поведінкова емпатія проявляється у мотивації допомоги іншим та виявляє альтруїстичну поведінку. Це може позначати виявлення емпатії, надання підтримки або допомоги, щоб покращити емоційний стан іншої людини.

Усі ці аспекти емпатії взаємозв'язані і можуть виявлятися в різних ситуаціях та з різним ступенем інтенсивності. Емпатія є великим аспектом соціальних взаємин, полегшенням розуміння один одного, підтримці та співробітництву між людьми.

Зближення людей та взаєморозуміння має велике значення для створення добрих, чуйних і важливих відносин між ними. Коли ми виявляємо причетність до проблем нашого ближнього і проявляємо чуйність, співчуття та співпереживання, ми встановлюємо глибокі зв'язки, які сприяють зростанню довіри та взаємного розуміння. Тема емпатії висвітлювалась у дослідженнях, таких авторів, як Р. Кестенбаум, Е. Фарбер, І. Сроуф, К. Роджерс, Т. Хоббс, Дж. Есперсена, С. Барон-Коен, В. Вундт, Ж. П'єже, Д. Булбі, Д. Ланг. Вчені у своїх роботах демонструють, що еволюція емпатії залежить від системи відносин між індивідами, ступеня їх розвиненості, характеру їхніх емоцій, їхньої уяви, соціальних параметрів розвитку, впливу спілкування з батьками тощо.

Зараз у психологічній літературі точаться суперечки навколо формування емпатії. Більшість науковців (А. Соломатіна, Є. Суббоцький, Т. Гаврилова, Л. Божович, М. Боришевський) вважають емпатію механізмом просоціальної поведінки. О. Тихомиров та О. Чебикін вважають емпатію першочерговою вимогою розвитку морального світогляду та специфічною формою емоційної поведінки [32, с. 21].

У сучасному світі, наповненому технологіями і швидкими засобами комунікації, проблема міжособистісної комунікації стає все більш актуальною.

Через те, що ми можемо легко спілкуватися з іншими за допомогою соціальних мереж, електронної пошти, текстових повідомлень тощо, непорозуміння і байдужість залишаються все більш розширеними проблемами.

Однією з головних причин є порушення невербальних елементів комунікації, таких як жести, вираз обличчя, тон голосу тощо, які використовують для передачі емоційної інформації. Коли ми спілкуємося лише за допомогою тексту або електронного зв'язку, важко сприймати справжній настрій та інтонації співрозмовника. Зростання байдужості та непорозуміння також може бути пов'язане зі збільшенням швидкості комунікації. Люди поспішають висловитися, швидко реагують і недослухаються до інших. Це може призвести до неправильного розуміння та конфліктів. Застосування емпатії, толерантності та комунікабельності є рішенням для подолання цих проблем.

Емпатія – це здатність співчувати і розуміти почуття інших людей, зміцнити зв'язок між людьми та покращити комунікацію, вміння приймати людей такими, якими вони є, без осуду та критики, з розумінням і толерантністю, проявами індивідуальності.

Об'єкт дослідження – емпатія студентів.

Предмет дослідження – особливості емпатійності студентів з різними видами гендерної ідентичності.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати, експериментально дослідити особливості емпатійності студентів з різними видами гендерної ідентичності та розробити корекційно-розвивальну програму підвищення емпатійних компонентів у студентів.

Згідно мети визначено **завдання дослідження:**

1. Здійснити аналіз наукової літератури щодо розуміння поняття «емпатія» в психологічній науці.
2. Визначити й обґрунтувати особливості емпатійності студентів з різними видами гендерної ідентичності.

3. Здійснити емпіричне дослідження особливостей емпатійності студентів з різними видами гендерної ідентичності.

4. Розробити корекційно-розвивальну програму підвищення емпатійних компонентів у студентів.

Гіпотеза дослідження: виявлені особливості емпатійності студентів з різними видами гендерної ідентичності сприятимуть розробці корекційно-розвивальної програми підвищення емпатійних компонентів у студентської молоді.

Методи дослідження. Використання комплексу методів дослідження дало можливість досягнути мети та вирішити поставлені завдання. Для реалізації поставлених завдань був використаний такий комплекс методів:

– *теоретичні методи:* аналіз, синтез і систематизація наукової літератури з обраної теми;

– *емпіричні методи:* 1) методика «Дослідження гендерних ролей» С. Бем; 2) методика «Діагностика емоційних компонентів емпатії» А. Меграбіна і Н. Епштейна; 3) методика «Діагностика рівня емпатії» В. Бойко;

– *методи математичної обробки даних;*

Практичне значення роботи полягає у розробці корекційно-розвивальної програми підвищення емпатійних компонентів у студентів. Матеріали дослідження можуть бути використані у професійній діяльності викладачів, психологів і підготовці студентів; для організації психолого-педагогічних семінарів, проведення психокорекційних заходів, а також при викладанні дисциплін.

Експериментальна база дослідження. Дослідження відбувалось в Хмельницькому національному університеті. До експерименту було залучено 40 здобувачів вищої освіти 3-4 курсу, віком від 19 до 21 року, з них 20 дівчат і 20 хлопців.

Апробація результатів дослідження відбувалась шляхом участі в XI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців». Тема доповіді: «Вплив різних видів гендерної ідентичності на емпатію студентів» (м. Хмельницький, 27.04.2023 р.). Основні положення та результати роботи доповідались та обговорювались на: Першому кафедральному науковому семінарі «Актуальні теми наукових пошуків здобувачів вищої освіти бакалаврського рівня», тема доповіді: «Дослідження емпатійності студентів з різною гендерною ідентичністю», (м. Хмельницький, 20-21.02.2023 р.); Першому кафедральному науковому семінарі «Результати сучасних наукових досліджень здобувачів вищої освіти бакалаврського рівня», тема доповіді: «Дослідження специфіки впливу гендерної ідентичності на емпатію студентів», (м. Хмельницький, 8-9.06.2023 р.)

Структура та обсяг роботи. Робота містить вступ, два розділи, висновки, перелік джерел посилання, що нараховує 63 найменування, та 3 додатки. Загальний обсяг роботи становить 81 сторінка, з них – 62 сторінки основного тексту. Робота містить 6 таблиць та 3 рисунки.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕМПАТІЇ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1 Поняття про емпатію

В науковій літературі виділяють, що емпатія – це процес зріло сприймати і розуміти емоції, переживати стан іншої людини, відчувати її на власному досвіді та реагувати на них відповідним чином.

Історично термін «емпатія» був введений у вжиток у 1909 році, але він став популярним у наукових дослідженнях лише у другій половині 20-го століття.

У психології емпатія вивчається як психологічний процес, який включає в себе сприйняття, оцінку та реагування на почуття іншої людини. Існують різні форми емпатії, такі як когнітивна емпатія, яка включає прояв себе на місці іншої людини та розуміння її почуттів, та афективна емпатія, включає співпереживання з іншою людиною та почуття, яке вона переживає. Воно разом дає нам розуміти інших людей, співчувати їхнім проблемам та реагувати на їхні потреби. Дослідження показали, що емпатія може мати позитивний вплив на фізичне та психічне здоров'я. Це включає в себе не лише здатність відчувати і розуміти емоції, а й здатність відчувати соціальну відповідальність, підтримувати людину в важливий момент, відчувати та співчувати [13].

Резюме, яке написав вчений із інституту Greater Good Science, підкреслює значення емпатії як складової моралі. Вчений, який полягався на вивченні психології, соціології та нейронауки добробуту заявляє, що здатність поставити себе на місце іншої людини значною мірою допомагає людям дотримуватись Золотого Правил.

Золоте Правило, має таке поняття, як: «Щоб інші люди мали ту саму повагу, яку б ми хотіли отримати від них. Це моральний принцип, який наголошує на важливості розуміння і почуття того, як інша людина може почуватися в певній ситуації».

Емпатія виявляється корисною, оскільки вона допомагає нам розрізнати потреби, почуття та переживання інших людей. Вона дає можливість поважати наслідки своїх дій для інших і розвивати співчуття та розуміння. Коли ми здатні відчувати та розуміти стан іншої людини, ми більш ймовірно будемо поводитися з нею з уважністю [63].

Досліджуючи феномен емпатії в минулому столітті, можна побачити роботи таких авторів, як Т. Карягіної, Ю. Гіппенрейтер, В. Кротенко, О. Козлової. Сучасна вітчизняна психологія розглядає емпатію за такими напрямками: визначення якісної природи емпатії (М. Муканов, Т. Гаврилова, Н. Сарджвеладзе, А. Орлов, Р. Карамуратова та ін); вивчення зв'язково структурних характеристик емпатії із зовнішніми психічними процесами і психологічними особливостями особистості (Л. Виговська, О. Бодальов, С. Єршов, О. Дашкевич, В. Мікаелян, Г. Михальчено, Л. Стрелкова, А. Рояк, І. Юсупов, О. Саннікова, та ін); дослідження процесуального характеру емпатії показує нам, що процесуальний характер емпатії діє до того, як люди сприймають, розуміють та реагують на емоції інших осіб. Цей процес можна розглядати в контексті соціальних взаємодій та спілкування між людьми. Дослідження процесуального характеру емпатії включають різні підходи та методи, щоб дізнатися, як самі люди розуміють і сприймають емоції інших осіб (С. Борисенко, В. Агєєв, М. Пашукова, А. Ковальов, Л. Журавльова, Ю. Орлов) [33].

Спільно з емпатією розглядають такі психічні процеси, як теорія розуміння (теорія розуму), самосвідомість, рефлексія, моральний розвиток та соціальна когніція [4]. Дослідження показують, що особи з вищим рівнем емпатії мають більш розвинену здатність до розуміння інших людей, їх перспектив, почуттів і переживань. Вони також демонструють більшу готовність до допомоги та співчуття у складних ситуаціях.

Структурні характеристики емпатії можуть бути вивчені за допомогою різних психологічних методів, включаючи самооцінку, експериментальні завдання та нейрофізіологічні дослідження. Зазвичай використовують такі методи, як опитувальник, який оцінює рівень емоційної співчуттєвості, перспективного розуміння і відгуку на емоції інших людей.

Психологічні особливості особистості також можуть впливати на рівень емпатії. Деякі дослідження показують, що особи з вищими показниками емпатії мають нахил до більш збалансованої самооцінки, більшої самосвідомості, більшого інтересу до людей [31].

Так, Р. Кестенбаум, Е. Фарбер та І. Сроуф розглядають емпатію як «емоційна і поведінкова відповідь на емоційний стан іншої людини, яка подібна до емоційного тону цієї людини і заснована на її обставинах, більше, ніж на своїх власних» [6].

Емпатія може викликати тривожні розлади у взаємних проблемах у різних людей, вона може допомогти зберегти взаємини між людьми, розв'язувати конфлікти та підтримувати емоційний комфорт у взаємних відносинах. Також, емпатія може бути корисливою у професійних видах діяльності, зокрема, якщо вона допомагає відчувати та розуміти потреби проблемних клієнтів чи співробітників. Унікально, емпатія є важливим компонентом емоційного інтелекту і може мати важливе значення у збереженні взаємодопомоги серед людей та підтримці емоційного благополуччя. Це поняття з'явилося в психології та філософії та стало предметом вивчення багатьох наукових дисциплін, таких як соціологія, філософія, психіатрія, психотерапія, когнітивна наука та нейронаука. Існують різні теорії та моделі, що пояснюють природу та механізми емпатії.

Одна з найбільш відомих теорій емпатії – це теорія Т. Хоббса, яка включає в себе здатність поставити себе на місце іншої людини, сприймати та розуміти її емоційний стан, відчувати співчуття та дбайливість.

Хоча іноді можна знайти спільні риси між емоціями, які ми власне відчуваємо та емоціями інших людей. Емпатія також вимагає усвідомлення того, що інші люди можуть мати унікальні почуття та переживання, які можуть відрізнятись від наших. Вона вимагає зосередженості на досвіді та перспективи іншої людини. Ця теорія базується на ідеї, що люди народжуються з певним рівнем емпатії, але її розвиток залежить від досвіду та навчання.

Емпатія в роботах К. Роджерса має наступні характеристики:

По-перше, збереження в емпатійному процесі власної позиції психотерапевта, збереження психологічної дистанції між психотерапевтом і клієнтом. Тобто, відсутність в емпатії ототожнення між переживаннями психотерапевта і клієнта, а не просто емоційно позитивного відношення (симпатії) психотерапевта до клієнта;

По-друге, динамічний (процес, дія), а не статичний (стан, здатність) характер феномена емпатії. У контексті взаємодії з клієнтами емпатія є важливою якістю для професіоналів, таких як консультанти, психологи, соціальні працівники, лікарі та інші фахівці, які стикаються з емоційними потребами та проблемами клієнтів. Здатність відчувати емпатію і завдяки цьому створювати довіру, це зміцнює стосунки і покращує розумову діяльність та сприйняття клієнтом [2, с. 170;].

Теорія Дж. Есперсена, яка висуває гіпотезу про те, що емпатія базується на відчуттях власного тіла. Ця теорія стверджує, що емпатія виникає через відчуття фізичних проявів та емоцій власного тіла.

У психології також розглядається концепція «теорії розуміння інших людей», яку пропонує С. Барон-Коен. Вона базується на ідеї про те, що емпатія пов'язана з розумінням ментальних станів інших людей, зокрема їхніх намірів, переконань та почуттів.

Теорія «емпатії – систематизації» ділить людей на категорії більш схильних до емпатії (Е) і більш схильних до систематизації (S).

С. Коен стверджує, що теорія Е-S була перевірена за допомогою спеціально розроблених ним і його командою тестів. За даними С. Коена, жінки більш схильні до емпатії (у них вищий коефіцієнт EQ), а чоловіки більш схильні до систематизації (вищий коефіцієнт SQ) [51], що він демонстрував завдяки опитуванням та іншим видам досліджень на дітях і дорослих. Пізніше теорію Е-S розширили до теорії «Екстремально Чоловічого Мозку» [62] (аутизм і синдром Аспергера), що асоціюється з низьким рівнем емпатії та високим – систематизації.

За С. Коеном існують кілька різних теорій еволюційної психології, що пояснюють, чому жінки схильні до емпатії, а чоловіки до систематизації. Здебільшого вони зводяться до того, що жінкам емпатія допомагала краще піклуватися про дітей, а чоловікам систематизація була потрібна для якіснішого полювання і створення нових інструментів праці [53]. С. Барон-Коен заперечує той факт, що гендерні відмінності з'явилися виключно через соціалізацію.

Один із перших теоретиків емпатії – В. Вундт вважав, що емпатія відбувається через відновлення відчуття власного тіла і перенесення його на іншу людину. Пізніше, у 20-му столітті, К. Роджерс підкреслив важливість прийняття, теплоти і сприйнятливості в процесі емпатії.

Одним з ключових аспектів емпатії є співчуття. Ж. П'єже, французький філософ і соціолог, визначив поняття співчуття як «прийняття стану іншої людини у вашій свідомості».

Дж. Булбі, британський психолог, запропонував теорію прив'язаності, в якій визначив взаємозв'язок між материнською прив'язаністю та розвитком емпатії.

Однією з найвідоміших теорій емпатії є теорія Джеймса-Ланга, в якій зазначено, що емоційна реакція виникає після фізіологічної реакції на подразник. Згідно з цією теорією, людина сприймає фізіологічну реакцію свого тіла на подразник і на основі цього робить висновки про свої емоції.

Вчені пояснюють емпатію принципом дзеркала мозку, а точніше когнітивно-дійовою гіпотезою. Згідно з цією гіпотезою, якщо ми спостерігаємо за діями або станом іншої людини, то ті самі частини нашого мозку будуть стимулюватися, як якщо б ми відчували або діяли.

На рівні мозку формується патерн дій або станів оточуючих. Вважається, що еволюції потрібен такий механізм, щоб ми відразу розуміли батьків: «Відчути, що відбувається, набагато швидше, ніж будувати та перевіряти гіпотези».

Дослідники (М. Маєрс, С. Ходжес, та ін.) висловлюються, що емпатія є складним психологічним явищем, яке може мати як емоційну, так і когнітивну складову. Емоційна емпатія включає співпереживання та співчуття до емоцій іншої людини, а також особистий дистрес, який виникає внаслідок власних переживань, пов'язаних із сприйняттям стану іншої особи. Вона може бути пояснена за допомогою концепції «дзеркальних нейронів», які активуються, коли ми спостерігаємо і відчуваємо емоції інших людей [16].

Когнітивна емпатія, зі свого боку, показує здатність сприймати та розуміти емоції інших. Вона передбачає розуміння психологічного стану іншої людини, зокрема того, що вона переживає. Когнітивна емпатія базується на процесі мислення і може розвиватися як навик, коли люди вчаться розпізнавати та розуміти емоційний стан інших.

Існує комплементарна взаємодія між емоційною та когнітивною емпатією. Вони можуть взаємодіяти, коли є обмежена інформація про об'єкт емпатії. Однак немає чіткого консенсусу щодо того, як саме функціонує емпатія, і ймовірно, її механізми включають як автоматичні емоційні реакції, так і засвоєні концептуальні міркування. Дослідження та спостереження показують, що деякі студенти можуть мати обмежений досвід емпатії у відносинах з батьками. Це може вплинути на їх здатність надати емпатичну підтримку своїм клієнтам. В дослідженнях С. Кемерона [59] зазначено, що емпатія може мати когнітивні

витрати. Це означає, що прояв емпатії може бути вимогливим для мозку, особливо коли ми намагаємося розуміти та відчувати емоції іншої людини. Цей процес може вимагати зосередження, енергії та інтелектуальних ресурсів. Однак, важливо зауважити, що когнітивні витрати емпатії не означають, що вона повністю має бути уникнутою. Емпатія є кількісною компонентів ефективної психологічної підтримки та терапії. Хоч вона може бути напруженою для здобувачів, її позитивний вплив на якість взаємодії та розуміння клієнта не може бути зменшений. С. Кемерон показав, що витрати емпатії можуть привести до того, що люди починають її уникати [59]. Це може бути пов'язано з відчуттям психологічного навантаження, стресу або втоми, пов'язаної з зусиллям, яке, ми витрачаємо на навчання, щоб розуміти емоції інших людей. Як результат, люди можуть намагатися уникати ситуацій, які вимагають емпатії, або неактивно реагувати на емоційні потреби інших.

Однак важливо зауважити, що ці витрати можуть залежати від різних факторів, таких як особистість, настрої, ресурси та контекст. Не всі люди реагують на емпатію однаково, і витрати можуть відрізнятися в різних ситуаціях.

У загальному розумінні, емпатія – це складний та багатогранний психологічний процес, який може проявлятися по-різному у різних людей, але вона виявляється в здатності сприймати, розуміти та співчувати емоціям інших людей.

1.2 Аналіз теоретичних підходів до дослідження емпатійності серед студентів з різними видами гендерної ідентичності

Дослідження емпатійності серед студентів з різними видами гендерної ідентичності є важливою темою в сучасній науці. Незалежно від гендерної ідентичності, емпатія – це здатність розуміти і співпереживати почуття та досвід інших людей. Аналізуючи теоретичні підходи до дослідження емпатійності серед

студентів з різними видами гендерної ідентичності, можна використати декілька підходів та теорій. Дослідження гендерної ідентичності на сьогоднішній день є актуальним напрямком у наукових дослідженнях, особливо в контексті студентського життя та формування молодіжної особистості.

Представники нової психології, такі як Е. Маккобі та К. Джаклін, досліджують формування гендерної ідентичності та вплив соціальних очікувань суспільства і стереотипів на цей процес [48].

Гендерна ідентичність більш як особистісна конструкція, що включає в себе внутрішню самосвідомість як чоловіка, так і жінки, або іншої ідентичності, яка може відрізнятися від бінарних категорій. Згідно з дослідженнями, гендерна ідентичність формується під впливом різних факторів, зокрема соціальних очікувань, статоворольових стереотипів, родинної цінності, культурних норм та особистісного досвіду [9].

У сучасному суспільстві соціальні очікування та класо-рольові стереотипи можуть мати значний вплив на формування гендерної ідентичності молодих людей. Наприклад, сприйняття соціальних ролей, які пов'язані з мужністю або жіночністю, може вплинути на те, як молоді люди сприймають себе та свою гендерну ідентичність. Соціальні норми та очікування гендерної поведінки також можуть створювати роль у формуванні гендерної ідентичності студентів.

Гендерна роль – це соціально-культурна роль, яка розвивається стереотипними очікуваннями і нормами щодо поведінки, ролі та відповідальності осіб у зв'язку з їхньою статтю. Вона визначає, які особливості, якості, обов'язки та права вважаються прийнятими для чоловіків і жінок у певному суспільстві [49].

Традиційно, гендерні ролі були розділені на «чоловічі» та «жіночі» ролі, з певними очікуваннями щодо поведінки, зовнішності, інтересів і професійних виборів. Однак, сучасне розуміння гендерних ролей включає більш широкий

спектр можливих варіацій і визнає, що гендер – це соціальна конструкція, а не просто біологічна властивість [2].

У сучасному суспільстві гендерні ролі можуть бути досить різноманітними і залежати від культурних, соціальних та індивідуальних факторів. Багато людей виходять за межі традиційних гендерних ролей і ідентифікуються як неконформні з гендерними стереотипами або виражають свою ідентичність як гендерно-небінарну, трансгендерну чи іншу [8].

Важливо розуміти, що гендерні ролі є соціальною конструкцією та можуть відрізнитися в різних культурах і часах. Розуміння гендерної ролі стає більш розширеним і толерантним у сучасному світі. Індивідуальний вибір і самовизначення з багатьма аспектами гендерної ідентичності відіграють важливу роль у сучасному суспільстві, де все більше людей відкриваються на розмаїття гендерних виражень та ідентифікацій, відхиляючись від традиційних бінарних ролей чоловіка і жінки.

Гендерна ідентичність – це особистісний досвід відчуття власного стану, який може відрізнитися від соціально визначеного стану, який базується на біологічних ознаках. Існує кілька різних видів гендерної ідентичності:

1. Конгруентна гендерна ідентичність: це коли соціально визначена стать людини збігається з її внутрішньою гендерною ідентичністю. У психології термін «конгруентна особа» використовується для опису ідеального стану гармонії між самосвідомістю такої поведінки людини. Коли особистість є конгруентною, її дії, цінність і переконання узгоджуються з її внутрішніми переживаннями, і вона відчуває внутрішню єдність і цільність.

2. Трансгендерна ідентичність: ця людина ідентифікується зі статтю, відмінною від соціально визначеної статі [26].

3. Гендерфлюїдна ідентичність: коли людина відчуває, що її гендерна ідентичність може змінюватися з часом або залежно від контексту [43].

4. Безстатева (агендерна) ідентичність: ця людина не ідентифікується з жодною гендерною категорією. [61].

5. Бігендерна ідентичність: ця людина ідентифікується з двома різними гендерами одночасно [60].

6. Полікультурна (культурно-специфічна) гендерна ідентичність: показує усвідомлення та вираженість гендерної ідентичності людини, яка перетинає або охоплює різні культурні впливи. Вона повторюється, коли особа ідентифікує себе як вибір різних культурних контекстів і сприймає, що її гендерна ідентичність формується взаємодією з цими культурами. [60].

Ці категорії не є взаємовиключними, і гендерна ідентичність може виявлятися в різних формах у залежності від людини та контексту.

Один із найпоширеніших підходів – це теорія соціального конструктивізму. Згідно з цією теорією, гендерна ідентичність є соціально сконструйованим поняттям, яке формується в результаті взаємодії людей у соціальному середовищі. Цей підхід вивчає емпатійність, як результат соціальної взаємодії, а не як властивість індивідуального стану [16].

Інший підхід, який можна використати для вивчення емпатійності, – це теорія соціальної когніції. Згідно з цією теорією, емпатійність є когнітивним процесом, пов'язаним зі сприйняттям та інтерпретацією емоцій інших людей. Цей підхід постійно зосереджений на дослідженні психологічних механізмів, що лежать в основі емпатійності.

Багато науковців вважають, що поняття «когніція» включає в себе широкий спектр процесів і функцій, пов'язаних з пізнавальною діяльністю людини. Когніція включає як сам процес оздоровлення знань і розумових операцій, так і результати цього процесу, такі як виявлення, спогади, розмірковування, творчість і прийняття рішень [55; 56; 58].

Третій підхід – це феміністська теорія, яка стверджує, що гендерна ідентичність є політичними питаннями, пов'язаними з нерівністю між чоловіками

та жінками. Цей підхід зосереджений на дослідженні соціальних та політичних факторів, що впливають на емпатійність та співпереживання відповідно до гендерних ролей [24].

Четвертий підхід – це нейробіологічний підхід, який досліджує, як фізіологічні процеси у мозку впливають на сприйняття та відтворення емоцій та емпатії.

П'ятий підхід – це соціокультурний підхід: цей підхід досліджує, як соціокультурний контекст впливає на розвиток емпатії у студентів. Він досліджує, як культурні та соціальні чинники впливають на сприйняття та відтворення емоцій.

Шостий підхід – це психологічний підхід: цей підхід досліджує, які психологічні фактори впливають на розвиток емпатії у студентів, як розвиток теорії розуміння емоцій, соціальних навичок та поведінки.

Ці підходи можна використовувати окремо або в комбінації для дослідження емпатії студентів.

Справді, в сучасному суспільстві ми спостерігаємо серйозні зміни в гендерних ролях. Традиційні стереотипи та очікування щодо поведінки, ролі та обов'язків чоловіків і жінок у суспільстві стають менш привабливими для багатьох людей. Це призводить до зниження рівня гендерної диференціації та формування андрогінної гендерної ідентичності, коли люди можуть по-різному поєднувати традиційні «чоловічі» і «жіночі» риси [19;57].

Проте важливо зауважити, що немає єдиного загальноприйнятого прояву про гендерну ідентичність та її структуру. Це комплексне поняття, яке включає в себе самоідентифікацію людини з певною гендерною категорією, відчуття комфорту зі своєю гендерною роллю і вираженню своєї гендерної категорії.

У період юнацтва, зокрема під час студентських років, особливо актуальним стає аналіз гендерної ідентичності. У цей час молоді люди активно формують свою особистість, включаючи гендерну ідентичність. Вони

зіштовхуються з питаннями щодо свого майбутнього професійного розвитку, створення родини та виховання дітей, які також можуть вплинути на їх гендерну ідентичність [42; 15].

Це дослідження є актуальним у зв'язку з перебудовою суспільства, що впливає на переосмислення норми, культури, цінностей та очікувань. За результатами аналізу літератури встановлено, що ця проблематика є недостатньо вивченою та не отримала достатнього матеріалу та освіти в сучасних дослідженнях.

Отже, досліджуючи емпатійність різних видів гендерної ідентичності ми зіткнулись з такою проблемою, як стереотипність і боязнь показати справжнього себе. Зообразати себе іншою людиною і ховатись від сучасності, ховатись від самого себе і це напевно найстрашніше, що може виникати на нашому шляху. Одне з ключових принципів у розумінні гендерної ідентичності є те, що кожна людина має право самостійно визначати свою гендерну ідентичність. Це означає, що ніхто не має права нав'язувати або приписувати комусь певну гендерну ідентичність на підставі зовнішніх ознак або визнань.

1.3 Емпатія у контексті професійної діяльності студента

Емпатія як особистісно-професійна якість вивчається і досліджується протягом багатьох років у різних галузях наук, таких як психологія, соціологія, педагогіка та інші. Вона включає в себе здатність співчувати, розуміти та співпереживати емоції, думки та досвід інших людей.

Ідея емпатії почала активно розвиватися в психології вже в середині 20-го століття. К. Роджерс, американський психолог, був одним із перших, хто використовував термін «емпатія» для опису здатності сприймати та розуміти почуття інших людей.

Згодом багато дослідників вивчали емпатію та її роль у взаємодії між людьми. Наприклад, Д. Гоулман у своїй книзі «Емоційний інтелект» акцентував увагу на важливості емпатії у лідерстві та міжособистісних відносинах [11].

Останні роки також характеризуються зростанням інтересу до емпатії в професійному контексті. Багато досліджень зосереджені на ролі емпатії в сферах, таких як медицина, психотерапія, соціальна робота та керівництво. Вчені досліджують, як емпатія впливає на взаємодію з клієнтами, пацієнтами, колегами та іншими учасниками професійних взаємодій [41]. З недавніх досліджень емпатія, як особистісно-професійна якість була продемонстрована у дослідженнях М. Сізікової.

За М. Обозовим, «перед тим, як відчути симпатію-антипатію, включитися в спілкування чи іншу міжособистісну взаємодію, людина свідомо чи несвідомо пізнає іншу особистість». Таким чином, когнітивний компонент спостерігається першим у міжособистісних стосунках, і він є результатом процесу пізнання іншої людини [32].

Н. Данильченко, О. Савченко, О. Коваленко, І. Васильєва та інші дослідники внесли свій внесок у вивчення емпатії в Україні. Вони займалися проблемою впливу гендерної ідентичності на емпатію студентів [29].

Зазначена група науковців працювала в різних сферах, таких як медицина, психологія та соціальна робота, і досліджувала зв'язок між гендерною ідентичністю та рівнем емпатії у студентів. Ці дослідження варто було здійснити, оскільки гендерна ідентичність може впливати на різні аспекти життя людини, включаючи її здатність до емпатії.

Ці науковці провели дослідження, щоб застосувати, чи існує зв'язок між гендерною ідентичністю та рівнем емпатії у студентів. Їхні результати можуть допомогти краще визначити вплив гендерних чинників на емпатію та врахувати це при формуванні освітніх програм або розвитку методів навчання.

Список науковців не є вичерпним, які працюють над вивченням впливу гендерної ідентичності на емпатію студентів в Україні та світі. Дані вчені є лише прикладами дослідників, які присвятили свою роботу цій проблематиці.

У цьому процесі емпатія змінює роль механізму розуміння внутрішнього світу іншої особи і є передумовою для виникнення взаєморозуміння. Емпатія дозволяє нам сприймати і розуміти емоції, почуття та думки інших людей. Вона включає в себе здатність поставити себе на місце іншої особи і відчувати те, що вона відчуває. Це може бути сильною соціальною навичкою, після чого вона дозволяє нам ліпше розуміти інших людей і зближуватися з ними. Таким чином, емпатійність суб'єктів взаємодії безпосередньо чи опосередковано впливає на характер їх ставлення одного до одного та до самої взаємодії в цілому.

Отже, емпатійність грає важливу роль у міжособистісних взаємодіях, допомагаючи нам розуміти інших людей і формувати належне ставлення до них.

Вивчення емпатії та розвиток професійної емпатії у студентів-психологів має важливе значення для їх майбутньої професійної діяльності. Емпатія, як здатність співпереживати та розуміти емоційний стан інших людей, є необхідним інструментом для психолога під час взаємодії з клієнтами.

Особливо в сучасному світі, де розмаїття культури, цінностей та досвіду зустрічається в професійному контексті, емпатія є ключовою якістю, яка допомагає психологу встановити довіру, розуміння та ефективну спільну роботу з клієнтом. Здатність сприймати світопочуття, почуття та переживання інших людей дозволяє психологу більш глибоко усвідомити їх потреби та допомогти у вирішенні проблем [14].

Крім того, важливо підтримувати особистісні особливості студентів-психологів, такі як їхній життєвий досвід, цінності та власну емоційну зрілість.

В останні роки зросла увага до психологічного благополуччя та здоров'я людей. Збільшується попит на професіоналів, здатних надати підтримку, розуміння та співчуття своїм клієнтам.

У сфері «людина – людина», такі як психологія, педагогіка, соціальна робота та медицина, емпатія виступає ключовою компетенцією. Здатність відчувати і розуміти емоції, почуття та потреби інших людей дозволяє фахівцям ефективніше взаємодіяти зі своїми клієнтами, пацієнтами або учнями.

У медичній сфері емпатія грає особливу роль. Здатність медичних працівників відчувати і розуміти стан є важливою для надання якісної медичної допомоги. Виявлення позитивної емпатії сприяє зміцненню довіри пацієнта до медичного персоналу і впливає на психологічний стан самого хворого [12].

Однак важливо розуміти, що робота зі змінами і проблемами інших людей може негативно вплинути на емоційний стан медичних працівників. Постійний контакт зі змінними та складними ситуаціями може призвести до виснаження емоційних ресурсів і зниження рівня емпатії.

Особливо важливою є емпатія в контексті усвідомленого підходу до роботи з клієнтами, коли фахівець намагається поставити себе на місце свого співрозмовника, зрозуміти його проблеми та допомогти знайти власні рішення.

Сучасне суспільство часто стикається з агресією, нетерпінням і відсутністю емпатії. Соціальні, економічні та політичні проблеми можуть викликати нові конфлікти і поділ на «своїх» і «чужих». Але саме в таких умовах емпатія стає особливо необхідною. Розвиток емпатії у професійній сфері може бути одним із засобів зменшення агресії та побудови здорових міжособистісних відносин. Коли фахівець виявляє співчуття, розуміння та турботу про добробут інших, це сприяє зменшенню напруги, покращенню комунікації та зміцненню взаємодії. Розвиток емпатії має бути врахований у навчальних програмах для майбутніх професіоналів у сфері «людина – людина». Студенти повинні отримати можливість розвивати та практикувати навички емпатії, сприйняття та розуміння інших людей.

Розвиток емпатії у студентів грає суттєву роль не лише в їх професійному розвитку, а й у їх соціальній адаптації та сприйнятті суспільних вимог. Особливо

це важливо для майбутніх юристів, які повинні відповідати вимогам суспільства з реальними умовами своєї професійної діяльності.

Майбутній юрист має бути не тільки виконавцем, але й творчою особистістю, яка має власний стиль діяльності, внутрішній світ і емоційне ставлення до своєї професійної діяльності. Це включає в себе вміння керувати власними цінностями та нормами, які не відповідають загально визнаним нормам і цінностям суспільства, в якому вони працюють. Для розвитку таких здібностей важливу роль грає емпатія. У процесі підготовки студентів до професійної діяльності слід розвивати різні форми емпатії: емоційну, когнітивну та соціальну.

Емоційна форма емпатії виникає при одночасному сприйнятті переживання іншої людини. У ситуації неблагополуччя вона проявляється як жалість, печаль, співчуття. Емпатійне переживання може мати будь-який знак емоційного стану суб'єкта.

Когнітивна емпатія дозволяє нам розуміти та співчувати іншим людям, особливо в складних ситуаціях або при переживанні негативних емоцій. Вона має здатність проявити себе на місці іншої особи, сприйняти її думки, почуття і переживання.

Емпатія є характеристикою гуманної людини, яка дозволяє нам співпереживати та розуміти інших. Вона може бути використана для покращення взаємодії, підтримки інших людей та побудови спільноти у суспільстві. Розвиток емпатії важливий для студентів, вона сприяє їх професійній діяльності, розумінню клієнтів та взаємодії з колегами.

Встановлено, що взаємне співчуття може визначати ефективність спільної праці. При цьому високий рівень емпатичності у стосунках відповідає високому рівню ефективності спільної діяльності [32, с. 91-103]. Крім того, встановлено, що «навички уважної поведінки і впливу завжди були недостатні самі по собі для того, щоб забезпечити якість стосунків з клієнтами. Найголовніше – це якість емпатії...» [37, с. 138.].

Навички емпатії допомагають психологу створити підтримуюче та безпечне середовище для клієнта, де він може почуватися зрозумілим і прийнятним.

Емпатія культури психолога виявляє увагу до внутрішніх процесів клієнта. Це означає, що психолог звертає увагу не тільки на зовнішні емоції, але й намагається зрозуміти, які почуття та емоції переживає клієнт усередині себе. Це може включати усвідомлення та вираження різних емоцій, допомогу в розумінні їх походження та впливу на життя клієнта [41].

Крім того, емпатія допомагає формуватись довірі між психологом і клієнтом. Коли клієнт відчуває, що його емоції та почуття розуміють і приймають без суджень, він стає більш відкритим і готовим поділитися своїми проблемами та досвідом. Після цього психологу краще зрозуміти контекст та фонову інформацію, яка може вплинути на проблеми клієнта.

Психолог, який виявляє емпатію, має бути свідомим у своїх власних емоціях та реакцій на клієнта, а також керувати ними. Важливо вміти залишити особистісні проблеми поза сесією та зосередитися на потребах клієнта. Такі науковці, як Л. Мова [30], Н. Сургунд, Н. Пов'якель, досліджуючи емпатію, розглядають її як особистісну якість психолога. Психологи розуміють та сприймають почуття, переживання та досвід своїх клієнтів. Це може створити більш довірливу та підтримуючу атмосферу, сприяти ефективному спілкуванню та сприяти розв'язанню проблем.

Однак слід зазначити, що є деякі розбіжності в тлумаченні емпатії, як особистісної та професійної якості. В деяких випадках емпатію розглядають як загально особистісну характеристику, яка може мати вплив на різні аспекти життя людини, включаючи професійну діяльність.

Незалежно від розуміння емпатії як особистісної або професійної якості, вона є важливою для психологів і вивчається в контекстних психологічних дослідженнях та професійній підготовці психологів.

Зміна прийому перспективи клієнта включає в себе розуміння його внутрішнього досвіду, емоцій, мотивації. Це дозволяє психологу краще сприймати проблеми і потреби клієнта, а також ефективніше працювати з ними.

Перегляд очей клієнта можливий, як вміння сприймати його невербальну комунікацію, таку як міміка обличчя та погляд. Очі можуть розповісти багато про стан і емоції людини. Спостереження за поглядом може допомогти психологу отримати додаткову інформацію про клієнта, розуміти його реакцію та настрій, а також визначити можливість сигналів або неврозів.

Зміна прийому перспективи перегляду очей допомагають психологу створити емпатію з клієнтом, підтримати його і показати, що його проблеми важливі. Це сприяє побудові довірливих стосунків, що є основою ефективної психологічної підтримки та консультації.

Це дозволяє відновити емпатію, розуміння та співчуття до клієнта, що створює ефективну основу для розвитку відносин і досягнення позитивних змін [10].

Аналізуючи вищевикладене, можемо дійти висновку, що емпатія є важливою якістю, яка може бути корисною для студентів у контексті їх професійної діяльності. Емпатія означає здатність співчувати і розуміти почуття, потреби і переживання інших людей. Вона може бути особливо корисною для студентів у взаємодії з колегами, пацієнтами, клієнтами, вчителями та іншими людьми, з якими вони можуть мати справу у своїй професійній роботі.

Висновки до розділу 1

Аналіз наукової літератури дозволив констатувати різноманітність підходів науковців (Т. Карягіної, Ю. Гіппенрейтер В. Кротенко, О. Козлової, Р. Кестенбаум, Е. Фарбер, І. Сроуф, К. Роджерс) до розуміння понять «емпатія», «гендер» і «гендерна ідентичність».

Виявлено, що емпатія – це психологічна здатність відчувати і розуміти емоції, почуття та переживання інших людей. Емпатія означає, що ми можемо поставити себе на місце іншої людини і сприйняти її емоційний стан, розуміти її перспективу та почуття. Емпатія також включає в себе своє співпереживання та співчуття з іншою людиною, прояв підтримки і здатність відчувати власне почуття у зіставленні з почуттями іншої людини.

Емпатія грає важливу роль у міжособистісних відносинах і сприяє покращенню спілкування та взаєморозуміння. Емпатія дає можливість зрозуміти, як інші люди себе відчують, і реагувати на їх потреби та емоційні стани. Емпатія також може стимулювати міжособистісну симпатію та сприяти формуванню близьких зв'язків з іншими людьми.

Важливо відзначити, що емпатія не означає, що ми повинні постійно відчувати ті ж самі емоції, що й інша людина. Вона передбачає розуміння і співпереживання, а не ідентичність емоційного стану. Це важливо, щоб зберегти здорові кордони між своїми власними почуттями та почуттями інших людей.

У теоретичному розділі нашої роботи, на основі аналізу наукової літератури, було розкрито поняття «гендерна ідентичність», під яким розуміють внутрішнє переживання й усвідомлення особистісного стану. Гендерна ідентичність може збігатися з визначеною при народженні статевою ідентичністю (чоловіча або жіноча), але вона також може відрізнятись від неї. Також нами було розкрито поняття «емпатія», що означає зрілість сприйняття та проникнення іншою людиною.

Досліджено, що гендерні особливості включають широкий спектр характеристик, які відображаються в поведінці, стилі життя, способі мислення, ролях і відносинах чоловіків і жінок. Ці особливості формуються та закріплюються в процесі соціалізації, коли людина набуває розуміння про свою гендерну ідентичність і соціальні очікування, пов'язані з її статевою

приналежністю. Взаємодія емпатії з гендерною ідентичністю є реальною, тому що деякі гендери не можуть бути настільки емпатійні, як їхні гендерні друзі.

У сучасному суспільстві гендерні ролі відчутно розширюються і диверсифікуються. Традиційні стереотипи про те, як мають поводитись жінки і чоловіки, змінюються, і все більше людей відхиляються від цих очікувань.

Багато людей ідентифікують себе як неконформні з гендерними стереотипами, що означає, що вони не підпадають під традиційні уявлення про жіночі або чоловічі ролі. Наприклад, деякі люди можуть відмовитися від того, щоб їх ідентифікували як жінок або чоловіків і виразити свою ідентичність як гендерно-небінарну, тобто не пов'язану ні з якою цією категорією. Інші люди можуть відчувати дискомфорт від традиційної гендерної ідентичності, яка не співпадає з їхньою статевою приналежністю, і вони можуть ідентифікувати себе як трансгендерні.

Загальна тенденція сучасного суспільства полягає в тому, що більшість людей стають більш розуміючими та толерантними щодо різноманітності гендерних ідентичностей. Важливо відзначити, що кожна людина має право самовизначатися та вибирати свою гендерну ідентичність без страху перед судом або дискримінацією.

З'ясовано, що суспільство також все більше визнає право кожної людини на самовизначення щодо її гендерної ідентичності. Це означає, що кожна людина має право визначити свою власну ідентичність і обрати той гендерний вираз, який найбільше відповідає її внутрішньому світогляду.

Виконуючи дослідження гендерних особливостей емпатії було вирішено розробити корекційно-розвивальну програму щодо підвищення емпатійності з метою розвитку потенціалу та відкриття чогось нового у житті.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЙНОСТІ У СТУДЕНТІВ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1 Організація та процедура проведення емпіричного дослідження у студентів

Мета нашої роботи полягає не лише у теоретичному обґрунтуванні, а й в емпіричному вивченні специфіки впливу гендерної ідентичності на емпатію, для реалізації якого ми маємо виконати такі поставлені завдання: емпірично дослідити рівень емпатії студентів та виявити особливості емпатійності студентів з різними видами гендерної ідентичності; проаналізувати отримані результати дослідження та на їх основі розробити корекційно-розвивальну програму підвищення емпатії у студентів.

Наше дослідження містило такі етапи:

1. Підготовчий, на якому ми обрали психодіагностичний інструментарій відповідно до цілей і завдань дослідження та сформували вибірку для проведення емпіричного дослідження.
2. Емпіричний, у ході якого ми здійснили діагностику типу гендерної ідентичності та рівня емпатії у досліджуваних.
3. Аналітичний, у процесі якого здійснили обробку, аналіз та інтерпретацію отриманих результатів, сформулювали висновки та на їх основі розробили корекційно-розвивальну програму, спрямовану на підвищення рівня емпатії у студентської молоді.

Головним методом збору емпіричних даних у нашому дослідженні стало психологічне тестування як метод вимірювання та оцінки психологічних характеристик людини. Основою психологічного тестування є психологічний тест, який є стандартизованою системою випробувань, що дозволяє виявити і

виміряти якісні та кількісні індивідуально-психологічні відмінності досліджуваних [1].

При добірці психодіагностичного інструментарію ми спиралися на завдання нашого дослідження та основні вимоги до нього – валідність, надійність, зручність за технікою виконання, інформативність та дискримінативність [22, с. 34].

Під надійністю методики розуміється така її характеристика, яка відображає точність психодіагностичних вимірів та стійкість результатів тестування відносно впливу сторонніх факторів [7]. Валідність є головним показником якості психодіагностичного вимірювання в психологічних дослідженнях, що віддзеркалює ступінь відповідності даних вимірювання об'єкту виміру [38, с. 40]. Дискримінативність надає можливість здійснити диференціацію досліджуваних за визначеними групами [22].

Враховуючи все це, ми обрали такий комплекс психодіагностичних методик:

- методика «Дослідження гендерних ролей» С. Бем;
- методика «Діагностика емоційних компонентів емпатії» А. Меграбяна і Н. Епштейна;
- методика «Діагностика рівня емпатії» В. Бойка.

Методика «Дослідження гендерних ролей» С. Бем (Bem Sex-Role Inventory (BSRI)) є опитувальником, який використовується для діагностики у досліджуваних їхньої психологічної статі та визначення ступеню андрогінності, маскулінності та фемінінності особистості [46]. Зазначена методика за своїм типом є стандартизованим самозвітом. Опитувальник містить 60 тверджень, на які досліджуваний відповідає «так» або «ні», оцінюючи таким чином наявність чи відсутність в себе відповідних особистісних якостей. Ці твердження складають три блоки по 20 запитань, за якими і визначається приналежність людини до певної психологічної статі:

- психологічна чоловіча стать – «маскулінність» (маскулінний тип), в якому втілені традиційні чоловічі риси: активність, упевненість, цілеспрямованість, лідерство тощо;
- психологічна жіноча стать – «фемінінність» (фемінінний тип), містить такі «жіночі» риси характеру, як: пасивність, залежність, емоційність тощо;
- психологічна стать, що гармонійно поєднує класичні «чоловічі» та «жіночі» прояви, – це андрогінність, притаманна для тих досліджуваних, які мають високі показники як за шкалою маскулінності, так і за шкалою фемінінності;
- людей, у яких слабо виражені риси за кожною зі шкал (маскулінність – фемінінність), С. Бем позначила як «недиференційована» психологічна стать [23].

За кожний збіг відповіді досліджуваного із ключем тесту нараховується 1 бал. Потім визначаються показники фемінінності (F) і маскулінності (M) у відповідності з наступними формулами:

$$F = (\text{сума балів за фемінінністю}): 20;$$

$$M = (\text{сума балів за маскулінністю}): 20.$$

Основний індекс IS визначається як:

$$IS = (F - M) \times 2,322.$$

Якщо величина індексу IS знаходиться в межах від -1 до +1, то роблять висновок про андрогінність особистості. Якщо індекс менше -1 ($IS < -1$), то робиться висновок про маскулінність, а якщо індекс більше +1 ($IS > 1$) – про фемінінність. При цьому, у випадку коли $IS < -2,025$, говорять про яскраво виражену маскулінність, а якщо $IS > +2,025$ – говорять про яскраво виражену фемінінність.

У повному вигляді методика представлено у Додатку А.

Методика «Діагностика емоційних компонентів емпатії» А. Меграбяна і Н. Епштейна дозволяє встановити рівень виразності здатності до емоційного

відгуку у досліджуваного на переживання іншої людини та ступінь відповідності або невідповідності знаку переживань об'єкта та суб'єкта емпатії [18].

Опитувальник містить 25 суджень закритого типу. Респондент має оцінити ступінь своєї згоди/незгоди з кожним із них – «завжди», «часто», «рідко», «ніколи». Підрахунок балів та обробка отриманих результатів проводиться відповідно до ключа. За кожну відповідь нараховується від 1 до 4 балів, бали підсумовуються і виходить загальна оцінка. Ступінь виразності здатності особистості до емпатії визначається за таблицею перерахунку «сирих» балів до стандартних оцінок шкали стенів. Інтерпретація отриманих результатів дозволяє встановити такі рівні емпатії:

- 82 і від балів – дуже високий рівень;
- 63-81 бал – високий рівень;
- 37-62 бали – нормальний рівень;
- 36-12 балів – низький рівень;
- 11 балів і менше – дуже низький рівень.

Бланк методики наведено у Додатку Б.

Методика «Діагностика рівня емпатії» В. Бойка [17] дозволила нам визначити рівень емпатичних здібностей досліджуваних за 6 шкалами, які відображають різні види (канали) емпатії: раціональну, емоційну, інтуїтивну, установки на емпатію, проникаючу, ідентифікацію.

Раціональний канал емпатії розкриває такі характеристики особистості як спрямованість уваги, сприйняття та мислення на психологічний стан, проблеми або поведінку іншої людини, спонтанність виникнення інтересу до партнера по спілкуванню тощо.

Емоційний канал емпатії характеризує такі особистісні якості, як емоційна чуйність, здатність співпереживати й енергетично підлаштовуватися під іншу людину.

Інтуїтивний канал емпатії притаманний людям, які в умовах дефіциту вихідної інформації про партнера по спілкуванню здатні опиратися на власну підсвідомість та інтуїцію.

Установки можуть сприяти або перешкоджати емпатії. Ефективність емпатії зменшується, коли людина уникає особистих контактів, не проявляє інтересу до партнера по спілкуванню, налаштовує себе спокійно переживати проблеми оточуючих. І, навпаки, якщо немає перешкод з боку установок, то у людини різні канали емпатії стають надійними та активними.

Проникаюча здатність в емпатії виступає важливою комунікативною якістю людини, яка сприяє зняттю напруженості та неприродності у взаємодії і створенню атмосфери відкритості, задушевності.

Ідентифікація характеризує вміння досліджуваного зрозуміти іншого на основі співпереживань, здатність поставити себе на місце іншої людини та свідчить про наявність легкості та гнучкості емоцій.

Оцінки з кожної шкали знаходяться в межах від 0 до 6 балів і характеризують значущість конкретного каналу в структурі емпатії досліджуваного. Сума балів (максимально – 36 балів) за цими шкалами є загальним показником рівня емпатії, який визначається за такими критеріями: 30 балів і вище – дуже високий рівень емпатії; 29-22 балів – середній рівень емпатії; 21-15 балів – занижений рівень емпатії; менше 14 балів – дуже низький рівень емпатії [17].

Повний текст методики наведено у Додатку В.

При обробці результатів дослідження ми здійснювали порівняння з метою кількісного та якісного аналізу, виявлення причинно-наслідкових зв'язків між явищами; використали графічні методи для подання результатів дослідження за допомогою ПК. У дослідженні було застосовано такий метод математичної статистики, як визначення середнього арифметичного (частина від поділу суми величин на їх число). Цим способом вираховували середній бал, набраний

досліджуваними. Щоб виявити відмінності в значенні тих параметрів, які ми досліджували, між двома нашими групами досліджуваних, ми застосували непараметричний статистичний критерій U-критерій Манна-Уїтні, який використовується для оцінки відмінностей між двома незалежними вибірками за рівнем будь-якої ознаки, вимірної кількісно. Для дослідження кореляційних зв'язків було використано критерій Пірсона. Розрахунки проводилися за допомогою комп'ютерних програм MS Excel та IBM SPSS Statistic.

При проведенні нашого психодіагностичного дослідження задля отримання якісних та об'єктивних показників ми дотримувалися низки вимог, рекомендованих науковцями: обов'язкове пояснення досліджуваним мети психодіагностичного дослідження, гарантування досліджуваним збереження таємниці індивідуальних результатів і висновків дослідження, проведення інструктажу та роз'яснення процедури дослідження, надання пояснень і допомога у заповненні реєстраційних бланків, регламент часу, виділеного для фіксації відповідей, чітке слідування рекомендованим вимогам під час обробки отриманих при дослідженні результатів [21, с.133].

Базою нашого дослідження виступив Хмельницький національний університет. До вибірки досліджуваних увійшли 40 студентів різних напрямків підготовки віком від 19 до 21 року. Було сформовано дві групи за статевою ознакою: група дівчат – 20 осіб та група юнаків – 20 осіб.

При формуванні вибірки ми орієнтувалися на те, що вона має бути репрезентативною, тобто певні характеристики досліджуваних, такі як вік, стать, рівень освіти, умови життя, соціальний статус тощо, мають відповідати популяції, на яку поширяться результати дослідження [22]. Також кількість осіб у нашій виборці є помірною, що рекомендовано науковцями, які зазначають, що «логіка відбору помірних вибірок полягає в тому, що якщо різниця між середніми арифметичними виявляється достатньо великою при значній стандартній

помилці, зумовленій бути величиною N , ця різниця має більше шансів науково значущою, ніж при більш численних вибірках» [27].

Отже, всі використані методи у нашій роботі сприяють чіткому та надійному проведенню емпіричного дослідження та розв'язанню поставлених завдань, дають можливість оцінити рівень розвитку емпатії у студентів з різними видами гендерної ідентичності.

2.2 Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження особливостей емпатійності студентів з різними видами гендерної ідентичності

Як було зазначено у попередньому параграфі, в нашому емпіричному дослідженні було використано три психодіагностичні методики – методика «Дослідження гендерних ролей» С. Бем, опитувальник для визначення рівня емпатії В. Бойка та методика «Діагностика емоційних компонентів емпатії» А. Меграбяна і Н. Епштейна. Перейдемо до більш детального опису отриманих результатів.

За методикою С. Бем ми отримали середні значення щодо маскулінності, фемінінності й андрогінності учасників нашого дослідження та встановили кількість респондентів за кожним типом гендерної ідентичності. Узагальнені результати цього розподілу наведено у таблиці 2.1.

За результатами підрахунку індексу маскулінності-фемінінності було визначено гендерний тип особистості досліджуваних. Встановлено, що серед юнаків 25% (5 осіб) характеризуються яскраво вираженою маскулінністю та 5% (1 особа) – маскулінністю. Для поведінки цих юнаків притаманні агресивність, незалежність, домінантність, схильність до ризику, самостійність, впевненість у собі тощо. Вони орієнтовані на досягнення успіху, подолання перешкод, самоствердження та прагнуть розвивати у собі притаманні їм твердість духу і

характеру, але часто їхня поведінка позбавлена емоційної підтримки та співчуття у бік інших людей.

Таблиця 2.1 – Результати дослідження за індексом маскулінності-фемінності за опитувальником С. Бем

Показники	Кількість досліджуваних, у %		
	юнаки	дівчата	загальна вибірка
Маскулінність/Яскраво виражена маскулінність	5/25	-	2,5/12,5
Фемінінність/Яскраво виражена фемінінність	-	-/20	-/10
Андрогінність	70	80	75

У групі дівчат виявлено, що 20% з них мають яскраво виражену фемінінність. Це означає, що їм властиві такі традиційно жіночі психологічні якості, як чутливість, поступливість, ніжність, сердечність, здатність до співчуття тощо.

Також за результатами опитування було встановлено, що 70% досліджуваних юнаків та 80% дівчат мають андрогінний тип особистості, тобто їм одночасно притаманні як суто чоловічі, так і суто жіночі психологічні особливості. Такий варіант розвитку гендера дозволяє особі бути більш гнучкою у поведінці і адаптивною у соціумі. Люди андрогінного типу демонструють у соціальних контактах м'якість та стійкість, у них не домінує агресія, але при цьому у них зберігається адекватна самооцінка, самоповага та самоприйняття.

Для наочності отримані результати за методикою С. Бем представлено на рисунку 2.1.

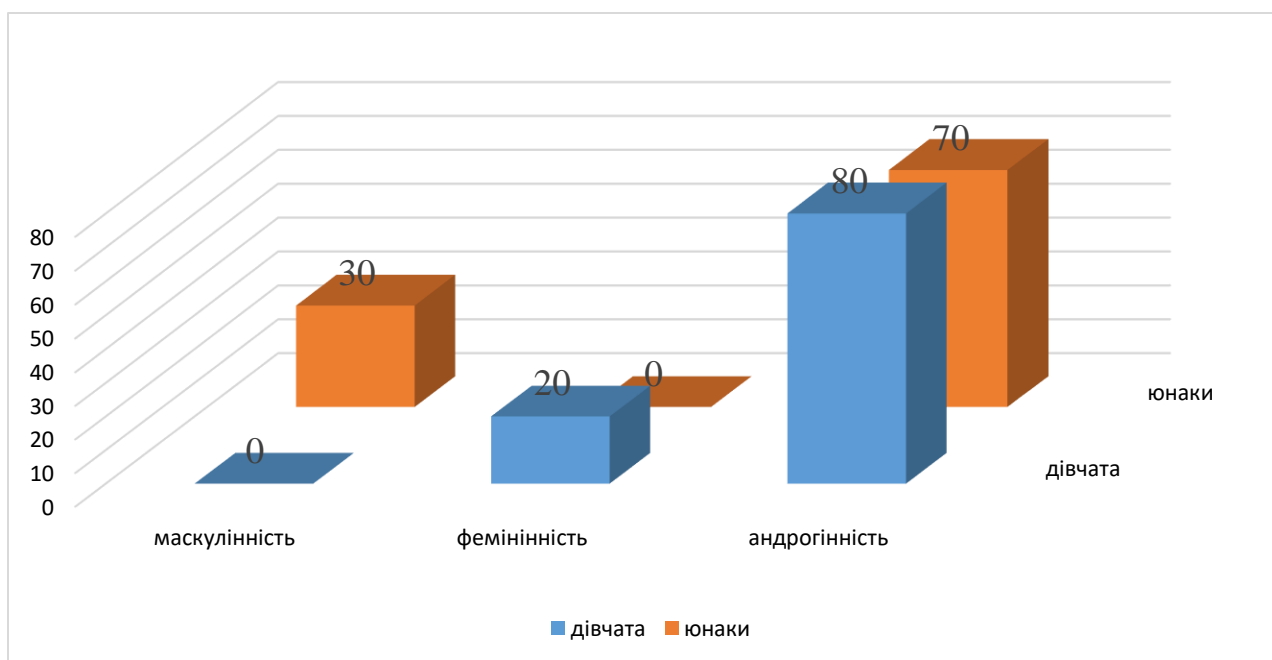

Рисунок 2.1 – Розподіл досліджуваних за типом гендерної ідентичності за методикою С. Бем, у %

Зазначимо, що серед досліджуваних юнаків не було виявлено жодної особи із фемінінним типом особистості, а серед дівчат – з маскулінним типом особистості.

Наступним кроком у нашому емпіричному дослідженні було опитування за методикою «Діагностика емоційних компонентів емпатії» А. Меграбяна і Н. Епштейна. Для визначення рівня розвитку емпатійності у досліджуваних юнаків та дівчат ми порахували середній бал у цих групах, перевели їх у стени та проаналізували отримані показники за U-критерієм Манна-Уїтні. Результати наведено у таблиці 2.2.

Як бачимо з таблиці 2.2, середній бал рівня розвитку емпатії в групі дівчат дорівнює 70,4 балам і свідчить про високий рівень, а в групі юнаків він на 3,9 бали нижчий, але також є показником високого рівня емпатії. Але після переведу сирих балів в стени за таблицею, наданою авторами методики, юнаки отримують більш високий показник розвитку емпатійності, ніж група дівчат. Щоб зрозуміти,

чи можемо ми вважати отриману різницю у балах між юнаками та дівчатами суттєвою, розраховуємо U-критерій Манна-Уїтні та на основі отриманих результатів приходимо до висновку, що з ймовірністю 95% відмінності у рівнях двох наших досліджуваних груп можна вважати несуттєвими.

Таблиця 2.2 – Показники статистичної значущості відмінностей між групою юнаків та дівчат щодо рівнів емпатії

Група	Середній бал	Стени (середнє значення)	U-критерій Манна-Уїтні	Значущість U-критерія Манна-Уїтні
дівчата	70,4	4,4	151,5	p>0,05
юнаки	66,5	5,8		

Також методика А. Меграбяна і Н. Епштейна дозволила нам встановити кількість досліджуваних з високим, середнім та низьким рівнем розвинутої емпатії. Отримані результати представлено на рисунку 2.2.

За результатами проведеної психодіагностики за тестом А. Меграбяна і Н. Епштейна встановлено, що 17 хлопців (85%) та 11 дівчат (55%) мають середній рівень емпатійності, тобто в міжособистісних стосунках вони добре контролюють власні емоційні прояви, більш схильні оцінювати вчинки людини, ніж довіряти власним враженням, часто мають утруднення у прогнозуванні розвитку людських стосунків.

Низький рівень розвитку емпатійності виявлено у 7 дівчат (35%) та лише у 2 юнаків (10%), тобто дівчата виявилися менш емпатійними, ніж хлопці. Ці досліджувані майже завжди відчувають труднощі у встановленні контактів з людьми, некомфортно почуваються у великій компанії, не розуміють емоційних проявів і вчинків, часто не знаходять порозуміння з оточуючими. Їхня продуктивність вища при індивідуальній роботі, ніж при груповій. Вони схильні

приймати раціональні рішення, цінують оточуючих за ділові якості та ясний розум, а не за чуйність та чутливість.

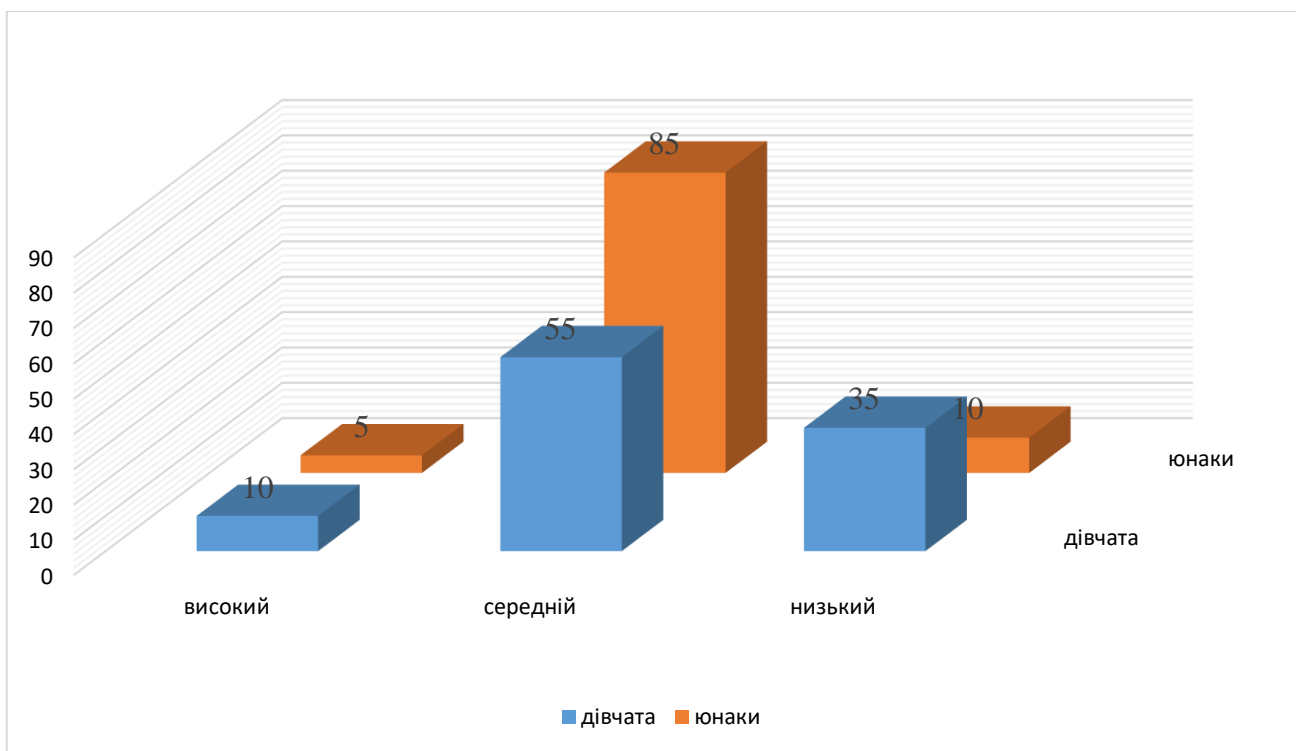

Рисунок 2.2 – Розподіл досліджуваних за рівнями емпатії за методикою А. Меграбяна і Н. Епштейна, у %

Високий рівень розвитку емпатії було виявлено лише у 2 (10%) дівчат та у 1 (5%) юнака. Для цих досліджуваних характерні висока чутливість, поступливість, готовність прощати інших, низька агресивність, афіліативна поведінка, орієнтованість на моральність у поведінці. Але слід зазначити, що при всій цінності вміння співпереживати іншим, гіпертрофія цього вміння може спричинити емоційну залежність особистості від інших людей та навіть призвести до появи психосоматичних розладів.

Для більш детального вивчення емпатії досліджуваних ми застосували опитувальник «Діагностика рівня емпатії» В. Бойка. Отримані результати наведено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3 – Результати дослідження рівня емпатії за методикою В. Бойка

№ з/п	Назва шкали	Середній бал		
		юнаки	дівчата	загальна вибірка
1	Раціональний канал емпатії	3,2	2,6	2,9
2	Емоційний канал емпатії	2,9	3,7	3,3
3	Інтуїтивний канал емпатії	2,5	3,5	3,0
4	Установки до емпатії	2,8	3,4	3,1
5	Проникаюча здатність в емпатії	2,6	3,3	2,9
6	Ідентифікація в емпатії	3,1	3,7	3,4
7	Загальний рівень емпатії	16,9	19,9	18,4

Як бачимо з таблиці 2.3, за шкалою «раціональний канал емпатії» середній бал виявився вищим у групі юнаків і дорівнює 3,2 балам, а в групі дівчат – 2,6 балам. Це свідчить про те, що у хлопців більш розвинута спрямованість когнітивних процесів на розуміння сутності, стану чи поведінки іншої людини.

За шкалою «емоційний канал емпатії» дівчата набрали 3,7 балів, а юнаки – 2,9 балів, що свідчить про більшу емоційність жінок. Тобто у дівчат більш розвинута здатність до емоційної чуйності та співчуття як інструментів розуміння внутрішнього світу і розуміння іншої людини. Міжособистісну взаємодію вони будують на співпереживанні та співучасті.

Суттєво різняться показники дівчат та юнаків і за шкалою «інтуїтивний канал емпатії» – 3,5 та 2,5 балів відповідно. Отже, дівчата краще можуть передбачити поведінку партнера по спілкуванню в умовах дефіциту інформації, спираючись на власну інтуїцію.

Показники за шкалою «установки до емпатії» також у дівчат вищі – 3,4 бали на відміну від юнаків – 2,8 бали. Отже, дівчата більш схильні до установок, які можуть в залежності від свого характеру сприяти або, навпаки, перешкоджати проявам емпатії у взаємодії з іншими.

За шкалою «проникаюча здатність в емпатії» середній бал у групі дівчат дорівнює 3,3 балам, в групі юнаків – 2,6 балам. Саме завдяки цій здатності можливо створити атмосферу відкритості та довірливості у спілкуванні, зняти напругу і неприродність у відносинах. Згідно з отриманими результатами, дівчата краще долають емоційний дискомфорт у контакті з іншою людиною.

Шкала «ідентифікація в емпатії» показує, наскільки людина вміє зрозуміти партнера по спілкуванні через співпереживання і постановки себе на його місце. Дівчата отримали за цією шкалою 3,7 балів на відміну від 3,1 балів у хлопців, що свідчить про більшу розвиненість у дівчат гнучкості емоцій та здатності до наслідування.

На основі сумарного показника балів за вище описаними шкалами ми визначили загальний рівень емпатії у респондентів. У групі юнаків він дорівнює 16,9 балам, в групі дівчат – 19,9 балам і є показником заниженого розвитку емпатії як у хлопців, так і у дівчат.

Щоб визначити, чи є суттєвою різниця у балах за опитувальником В. Бойка між групою дівчат та групою юнаків, ми використали критерій Манна-Уїтні. Результати наведено у таблиці 2.4.

Спираючись на отримані результати за критерієм Манна-Уїтні, можемо зазначити, що за шкалами «Емоційний канал емпатії», «Інтуїтивний канал емпатії», «Проникаюча здатність в емпатії» та «Загальний рівень емпатії» із ймовірністю 99% відмінності у рівнях вибірок є істотними.

Таблиця 2.4 – Результати аналізу показників за опитувальником В. Бойка за критерієм Манна-Уїтні

Шкали методики	Середній бал		U-критерій Манна-Уїтні	Значущість U- критерія Манна-Уїтні
	юнаки	дівчата		
Раціональний канал емпатії	3,2	2,6	135,5	$p > 0,05$
Емоційний канал емпатії	2,9	3,7	93,5	$p < 0,01$
Інтуїтивний канал емпатії	2,5	3,5	82	$p < 0,01$
Установки до емпатії	2,8	3,4	121	$p < 0,05$
Проникаюча здатність в емпатії	2,6	3,3	103,5	$p < 0,01$
Ідентифікація в емпатії	3,1	3,7	143	$p > 0,05$
Загальний рівень емпатії	16,9	19,9	98	$p < 0,01$

За шкалами «Раціональний канал емпатії» та «Ідентифікація в емпатії» між досліджуваними юнаками та дівчатами виявлені відмінності з ймовірністю 95% є статистично несуттєвими. Шкала «Установки до емпатії» входить до «зони невизначеності», коли ми не можемо однозначно стверджувати про істотність чи несуттєвість відмінностей показників наших двох груп досліджуваних.

Тепер розглянемо, яким чином на основі отриманих результатів розподілилися досліджувані обох груп за рівнями розвитку емпатії (див. рисунок 2.3).

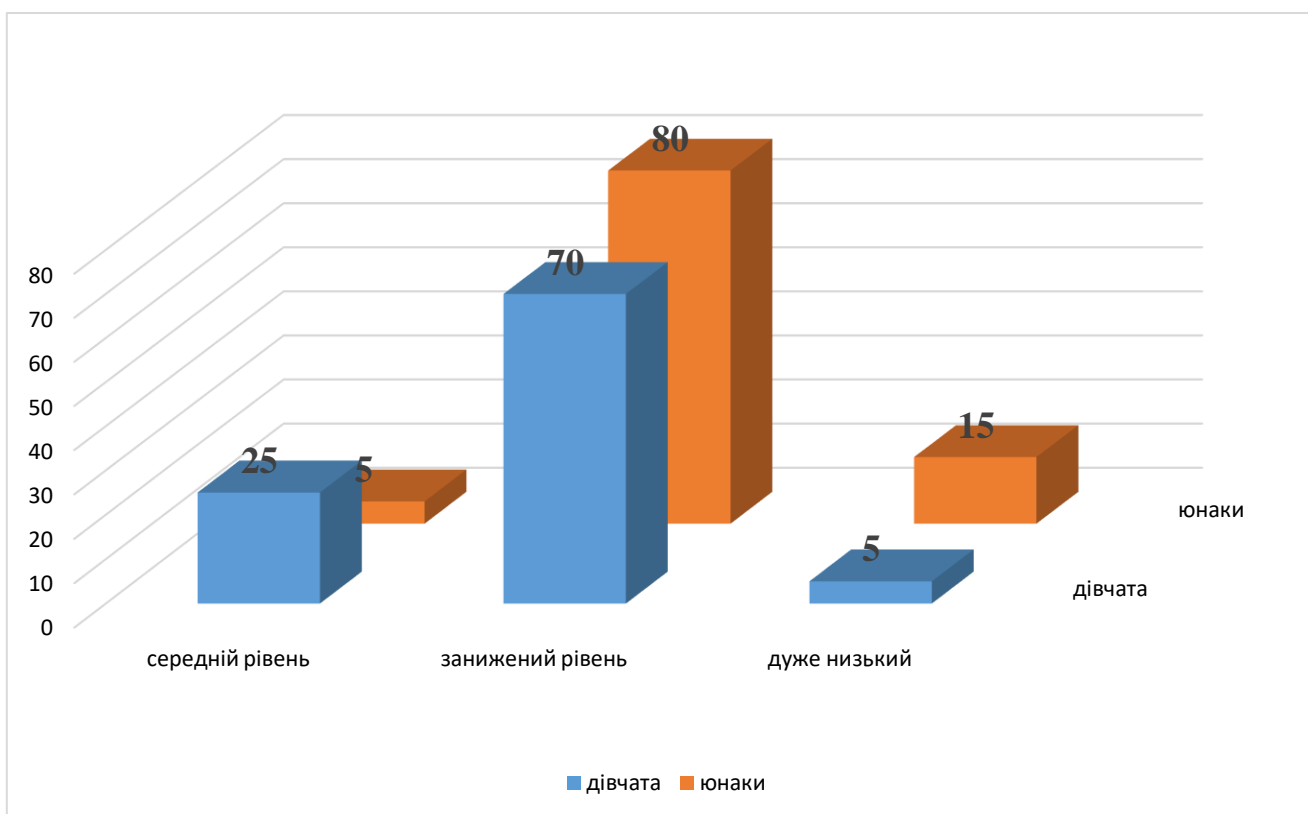

Рисунок 2.3. – Розподіл досліджуваних за рівнями розвитку емпатії за методикою В. Бойка, у %

Отже, за результатами методики В. Бойка виявлено, що юнаки мають такі рівні емпатії: дуже низький – 3 особи (15%), низький – 16 осіб (80%), середній – 1 особа (5%). Група дівчат розподілилася за рівнями емпатії таким чином, дуже низький – 1 особа (5%), низький – 14 осіб (70%), середній – 5 осіб (25%). На жаль, у жодного з досліджуваних не встановлено високого рівня розвитку емпатії.

Тепер перейдемо до розгляду особливостей емпатії при різних видах гендерної ідентичності – маскулінної, фемінінної та андрогінної. Для цього ми виокремили та проаналізували результати за тестом А. Меграбяна і Н. Епштейна та за опитувальником В. Бойка у групах досліджуваних з певним типом гендерної ідентичності – маскулінної, фемінінної та андрогінної. Зведені результати представлені у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5 – Результати дослідження рівня емпатії за різними типами гендерної ідентичності досліджуваних

Гендерна ідентичність	Результати за методикою А. Меграбяна, у балах			Результати за методикою В. Бойка, у балах		
	Юнаки	Дівч.	Загальна вибірка	Юнаки	Дівч.	Загальна вибірка
Маскулінність	68,5	-	68,5	16	-	16
Фемінність	-	67,5	67,5	-	17,3	17,3
Андрогінність	65,7	71,1	68,4	17,3	20,6	18,7

З наведених у таблиці 2.5 даних видно, що результати двох методик, які стосуються рівнів емпатії, є досить суперечливими. Так, за тестом А. Меграбяна і Н. Епштейна виявилось, що досліджувані і з маскулінною, і з фемінною, і з андрогінною ідентичністю отримали бали, які свідчать про високий рівень розвитку емпатії. До того ж, найвищі бали виявилися у досліджуваних з маскулінною ідентичністю (68,5 балів) та всього на 0,1 бали менші результати у досліджуваних з андрогінною ідентичністю. Найменшу кількість балів мають досліджувані з фемінною ідентичністю – 67,5 балів. Результати, отримані за опитувальником В. Бойка, мають протилежну тенденцію. Найнижчий бал виявлено у досліджуваних з маскулінним типом гендерної ідентичності – 16 балів; у досліджуваних з фемінною ідентичністю 17,3 бали і найвищий бал є у досліджуваних з андрогінною ідентичністю, а саме 18,7 бали. Тобто за результатами методики В. Бойка, емпатія найбільш розвинута у людей з андрогінним типом гендерної ідентичності. Але зазначимо, що не дивлячись на різницю балів у цих трьох групах, всі вони є показником заниженого рівню розвитку емпатії.

Отже, проведене порівняння результатів дослідження рівнів емпатії за різними методиками у респондентів з різними типами гендерної ідентичності

надає нам суперечливі висновки, тому вважаємо за необхідне здійснити аналіз кореляційних зв'язків рівню емпатичних здібностей з типом гендерної ідентичності особистості.

Кореляційний аналіз ми здійснювали за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона з метою перевірки нашої гіпотези про зв'язок рівня емпатії з гендерною ідентичністю особистості. Отримані коефіцієнти кореляції наведено у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6 – Коефіцієнти кореляції між показниками гендерної ідентичності та показниками емпатії

Група	Шкали опитувальника В. Бойка							Тест А.Меграбяна
	РК	ЕК	ІК	Уст	ПрЗд	Ідент	ЗЕ	
юнаки	0,28	0,17	0,51	0,38	0,19	0,03	0,41	0,01
дівчата	-0,23	-0,27	-0,41	-0,12	-0,42	-0,28	-0,40	-0,01

За результатами кореляційного аналізу можемо дійти висновку, що у групі юнаків помірний прямий зв'язок з гендерною ідентичністю мають установки до емпатії та загальний рівень емпатії; помірний позитивний зв'язок виявлено між гендерною ідентичністю та інтуїтивним каналом емпатії. Інші коефіцієнти кореляції є незначущими. У групі дівчат помірний негативний зв'язок існує між гендерною ідентичністю та інтуїтивним каналом емпатії, ідентифікацією та загальним рівнем емпатії.

Таким чином, проведене емпіричне дослідження свідчить, що серед досліджуваних 25% юнаків мають яскраво виражену маскуліність, 20% дівчат характеризуються яскраво вираженою фемінінністю, 70% юнаків та 80% дівчат відносяться до андрогінного типу особистості. За методикою діагностики емоційних компонентів емпатії А. Меграбяна і Н. Епштейна встановлено, що більшість досліджуваних, а саме 85% юнаків та 55% дівчат, мають середній рівень емпатійності. За опитувальником В. Бойка виявлено, що дуже низький

рівень емпатії характерний для 15% юнаків та 5% дівчат, низький – для 80% хлопців та 70% дівчат, середній – для 5% юнаків та 25% дівчат. Статистично істотні відмінності з ймовірністю 99% у результатах хлопців да дівчат встановлено за шкалами «Емоційний канал емпатії», «Інтуїтивний канал емпатії», «Проникаюча здатність в емпатії» та «Загальний рівень емпатії», тобто дівчата є більш емоційними, краще використовують інтуїтивні знання, більш довірливі і відкриті у спілкуванні та мають краще розвинуті емпатійні здібності.

2.3 Корекційно-розвивальна програма підвищення емпатійних компонентів у студентів

Одним із завдань нашого дослідження є розробка корекційно-розвивальної програми для підвищення емпатійних компонентів у студентів з низьким рівнем розвитку емпатії, оскільки слабка емпатія впливає на якість взаємовідносин з оточуючими, може сприяти підвищеній агресивності у спілкуванні, негативно діє на соціальну адаптацію особистості тощо.

При розробці корекційно-розвивальної програми для підвищення емпатійних компонентів у студентів ми спиралися на вимоги, наведені у сучасних психологічних роботах:

1. Цілі програми необхідно формулювати у позитивній формі, описуючи безпосередньо саме ті форми поведінки, види діяльності чи структури особистості, які потрібно розвинути або скоригувати у учасника програми.

2. Мета корекційно-розвивальної роботи має співвідноситися із тривалістю самої програми та можливістю набуття і засвоєння учасником нового досвіду та формування нових навичок.

3. При формулюванні загальних цілей корекційно-розвивальної роботи важливо враховувати перспективи розвитку особистості та планувати як конкретні показники особистісного та інтелектуального розвитку учасника

програми, так і можливості демонстрації цих показників в особливостях діяльності та спілкування учасника програми на наступних етапах його розвитку.

4. Потрібно враховувати, що ефекти корекції проявляються протягом достатньо тривалого часу: безпосередньо в процесі корекційної роботи до самого її завершення та приблизно через шість місяців можна остаточно стверджувати про закріплення або про втрату у учасника програми позитивних ефектів корекційно-розвивального впливу [3].

5. Оцінка ефективності корекційно-розвивальної програми здійснюється як психологом, так і учасниками програми. Але для психолога головним критерієм ефективності програми є досягнення мети програми, в той час як учасник програми спирається на свій ступінь емоційного задоволення від занять [34].

Мета запропонованої нами корекційно-розвивальної програми полягає у корекції емоційної сфери студентів та розвитку у них навичок емпатії.

Досягнення поставленої мети вимагає виконання таких завдань:

- усвідомлення учасниками програми власних емоцій та почуттів;
- розвиток здібностей аналізувати та усвідомлювати емоційні стани іншої людини;
- вдосконалення навичок конструктивної міжособистісної взаємодії;
- розвиток навичок емоційної саморегуляції та позитивного мислення.

Запропонована корекційно-розвивальна програма містить чотири етапи: діагностичний; установочний; корекційно-розвивальний; етап оцінки ефективності програми.

На діагностичному етапі відбувається психологічне оцінювання рівня розвитку емпатії в учасників програми, їхніх знань щодо основних емоцій та особливостей проявів емоційних переживань. Важливо, щоб психодіагностика здійснювалась не лише на початку програми, але й на всіх її етапах.

На установчому етапі відбувається формування в учасників програми готовності до змін та підняття інтересу до процесу самопізнання і самовдосконалення. Також важливо їх попередити про можливе емоційне навантаження під час виконання певних психокорекційних вправ.

На корекційно-розвивальному етапі відбувається реалізація завдань, визначених у програмі за допомогою застосування комплексу конкретних тренінгових вправ, метою яких є досягнення змін у учасників групи та їхній особистісний розвиток.

Корекційно-розвивальні заняття містять вступну частину – розминку, основну частину та заключну – рефлексію.

На етапі оцінки ефективності програми учасники надають відгуки щодо програми, психолог здійснює повторну психодіагностику для з'ясування динаміки змін рівня емпатії у учасників.

Запропонована нами корекційно-розвивальна програма реалізується у формі тренінгу та складається з 5 занять тривалістю по 2 години:

Заняття 1 – «Знайомство». Учасники знайомляться один з одним, з метою та завданнями корекційно-розвивальної програми, з правилами роботи у тренінговій групі, працюють над створенням атмосфери довіри та відкритості, формулюють свої очікування від програми і визначають зони власного зростання.

Заняття 2 – «Світ емоцій і почуттів». Учасники знайомляться з видами емоцій і почуттів, їхньою роллю у взаємодії, розвивають вміння розпізнавати як власні емоції, так і емоційні стани інших.

Заняття 3 – «Зниження страху соціальних контактів». Учасники набувають досвіду відповідальності та довіри у взаємодії.

Заняття 4 – «Кінотерапія». Учасники вдосконалюють власну емоційну сферу як основу для розвитку емпатійних здібностей.

Заняття 5 – «Заключна рефлексія». Учасники оцінюють ефективність участі у програмі, закріплюють отримані знання, вміння та навички.

Заняття відбуваються раз на тиждень у групах 12-16 осіб. Методи, які було застосовано у програмі – вправи аналітичного характеру, аналіз проблемних ситуацій, дискусія, мозковий штурм, бесіда, міні-лекції, робота в міні-групах, рольові ігри. Формами контролю є діагностика, спостереження, інтерактивний зв'язок, рефлексія.

Наведемо основний зміст запропонованої корекційно-розвивальної програми.

Заняття 1. «Знайомство»

Мета: познайомити учасників між собою, створити сприятливу атмосферу у групі, визначити правила роботи у групі, сформувані очікування, ознайомитися з поняттям емпатії, визначити можливі позитивні та негативні сторони емпатії.

Знайомство та створення довірливих відносин у групі «Візитка». Потрібно оформити свою візитку: на ній написати ім'я, за яким би ви хотіли, щоб до вас зверталися, та оформіть її так, щоб вона стала відображенням вашого внутрішнього світу. Психолог також робить власну візитку. Після завершення процесу всі учасники по черзі представляються у коло та відбувається аналіз візиток.

Вступне слово психолога-ведучого. Психолог інформує учасників програми про її цілі та завдання, розповідає про очікувані результати. Потім учасникам пропонується розробити основні правила групового життя, які допоможуть їм продуктивно працювати та відчувати себе безпечно. Правила обговорюються і приймаються всією групою. По завершенню обговорення група оформлює плакат з правилами.

Вправа 1. «Знайди загальне» [45]. Учасникам необхідно знайти один у одного загальні риси у зовнішньому вигляді, потім – у характері, а потім – в обставинах життя. За кожним пунктом слід відзначити не менше 7 ознак. Спочатку кожне завдання робиться індивідуально, потім ведучий і учасники обговорюють написане.

Запитання для обговорення:

Які емоції виникали на початку вправи і які були наприкінці?

Що виявилось для тебе найскладнішим?

Чи можна знайти схожість з іншою людиною?

Як це вміння може допомогти у житті?

Чи змінюється уявлення про людину, коли отримуєш певну інформацію про неї?

Вправа 2. «Асоціації» [40]. Ведучий: «До вашої уваги пропонується слово «емпатія». Можливо, ви не часто його використовуєте, але точно у вас зараз виникли певні асоціації і почуття. Зараз нехай кожен із вас скаже, з чим у нього асоціюється слово «емпатія». Який образ виникає у вашій уяві? (учасники діляться своїми думками й асоціаціями).

А зараз я запропоную вам деякі асоціації:

Якщо емпатія – це якість, то яка?

Якщо емпатія – це вміння, то яке?

Якщо емпатія – це спілкування, то яке?

Якщо емпатія – це людина, то яка? ...

Рефлексія: Для чого ми виконували цю вправу?

Хотілося б відзначити, що ваші асоціації, викликані словом «емпатія», сходяться в тому, що ... (ведучий узагальнює відповіді учасників).

Вправа 3. Подумки поділимо цю кімнату на дві частини. Якщо Ви вважаєте, що емпатія – необхідна і важлива якість для людини, то станьте у лівій частині кімнати; якщо Ви думаете, що емпатія заважає людині і робить її вразливою, станьте у правий бік. Якщо ж Ви не можете однозначно відповісти, станьте посередині.

Ведучий запитує у учасників, чому вони обрали саме це місце.

Обговорення. Ведучий інформує учасників про природу емпатії, про її роль у спілкуванні, про її переваги, про фактори розвитку емпатії. Учасники за бажанням наводять приклади із власного досвіду.

Вправа «Мені сьогодні» (на усвідомлення позитивних результатів). Ведучий пропонує кожному учаснику по черзі доповнити фразу: «Мені сьогодні сподобалось те, що...». Обмін фразами відбувається до 30 разів для прояву гнучкості мислення.

Заняття 2. «Світ емоцій і почуттів»

Мета: ознайомлення з емоціями і почуттями, усвідомлення їх значення, розвиток вмінь помічати як власні емоції, так і емоційні стани інших людей.

Вправа-розминка «Говорю, що бачу» [20]. Сприяє покращенню групової атмосфери, розвиває навички безоцінних висловлювань. Інструкція: «Сидячи в колі, ви будете спостерігати за поведінкою інших і по черзі озвучувати, що бачите відносно будь-кого з учасників. Коли будете описувати поведінку чи дії іншої людини, не оцінюйте їх, а просто констатуєте те, що спостерігаєте. Наприклад: «Сашко сидить, положивши ногу на ногу», «Аліна посміхається» «Олена сидить на краю стільця».

Ведучий слідкує, щоб не використовувалися оціночні судження. По завершенню вправи обговорюється, чи складним виявилось завдання для учасників, чи часто спостерігалось використання оцінок, що відчували учасники.

Міні-лекція «Емоції та почуття».

Вправа 1. «Почуття по колу» [36]. Сприяє розвитку вмінь вербалізувати почуття та емоційні стани. Інструкція: «Зараз ми кидатимемо один одному м'яч, називаючи при цьому будь-який стан чи почуття, а коли спіймаємо кинутий нам м'яч, називатимемо антонім, тобто протилежний стан чи почуття. Наприклад, я кидаю м'яч Олені та кажу: «Сумний». Олена, впіймавши м'яч, називає антонім «веселий» і сама, кидаючи м'яч комусь іншому, називає почуття чи стан. Намагайтеся бути уважними і не кидати м'яч будь-кому повторно, м'яч має побувати у всіх».

Вправа 2. «Вираз почуттів» [40]. Сприяє закріпленню знань щодо емоцій. Необхідні картки із назвами почуттів. Учасники по черзі беруть картки з назвою

почуттів. З ними потрібно ознайомитись, але не показувати іншим. Стілець роблять постаментом, на якому кожному з учасників потрібно зобразити «пам'ятник» почуттю, яке написано у нього на картці. Завдання для інших учасників в цей час – відгадати, «пам'ятник» якому почуттю демонструється. «Пам'ятник» «руйнується» тільки при відгадуванні або за командою ведучого. По закінченню вправи проводиться обговорення:

Які думки виникали у процесі виконання завдання?

Які емоції тобі були ближчими?

Які почуття було легше зобразити, які легше розпізнати?

Від чого залежить успіх цієї вправи?

Які висновки можна зробити із цього завдання?

Вправа 3. «Кімната» [45]. Формує вміння аналізувати стани інших людей, розвиває емпатію. Для проведення вправи необхідні картки з написаними назвами предметів. Під час виконання вправи кожний учасник витягує картку і від цього предмету говорить про себе і свої відчуття. По завершенню відбувається обговорення:

Які думки виникали у процесі виконання завдання?

Від чого залежить успіх цієї вправи?

Які висновки можна зробити із цього завдання?

Вправа на завершення. Всі учасники розбиваються на міні-групи по 3-4 особи. Кожна група має за 5 хвилин написати максимальну кількість речень, які починаються зі слів «Сьогодні ми дізналися, що...», «Сьогодні ми навчилися...», «Сьогодні ми усвідомили, що...». Потім кожна міні-група зачитує свій список речень.

Заняття 3. «Зниження страху соціальних контактів».

Мета: набуття досвіду відповідальності та безпомічності, формування почуття довіри у взаємодії.

Вправа-розминка «Ти подобаєшся мені» [39]. Учасники встають у коло. Ведучий кидає м'яч одному з учасників, кажучи при цьому: «Мені в тобі подобається...» і називає якість, що сподобалася або декілька якостей. Учасник, який отримав м'яч, кидає його іншій людині і називає якості, які йому сподобалися. М'яч має побувати у всіх учасників.

Вправа 1. «Карусель» [45]. Сприяє формуванню навичок швидкого реагування на початку контакту, розвитку емпатії.

У вправі здійснюється серія зустрічей, причому щоразу з новою людиною. Завдання: легко увійти в контакт, підтримати розмову та попрощатися. Учасники встають за принципом «каруселі»: обличчям один до одного і утворюють два кола – внутрішнє коло залишається нерухомим, а зовнішнє буде рухатися.

Приклади ситуацій для контактування:

- перед вами людина, яку ви добре знаєте, але досить довго не бачили. Ви раді цій зустрічі;
- перед вами незнайома людина. Познайомтеся з нею;
- перед вами маленька дитина, вона чогось злякалася. Підійдіть до неї та заспокойте її;
- після тривалої розлуки ви зустрічаєте коханого (улюблену), ви дуже раді.

Час на встановлення контакту та проведення розмови 3-4 хвилини. Потім ведучий дає сигнал, і учасники програми переходять до наступного учасника. По завершенню відбувається обговорення у колі:

Яка ситуація далася вам більш складно? Чому?

Чи стикалися ви у житті з подібними ситуаціями? Що ви відчували?

Які висновки можна зробити з цієї вправи?

Вправа 2. «Сліпець і поводитир» [40]. Сприяє набуттю досвіду відповідальності та безпорадності, довіри партнеру.

Інструкція: «Поводир» веде учасника із заплющеними очима на інший кінець кімнати, долаючи перешкоди за допомогою усних рекомендацій. Потім відбувається обмін ролями. По завершенню здійснюється обговорення вправи:

Які емоції та думки виникали у процесі виконання завдання?

У якій ролі тобі було комфортніше?

Від яких чинників залежить ефективність виконання завдання?

Які висновки можна зробити з цієї вправи?

Вправа 3. «Вихід із контакту» [25]. Уявіть ситуацію: «Ви зустріли не дуже близького знайомого, який зараз вільний та має бажання поспілкуватися з вами, а вам ніколи. Як краще поводитися у такій ситуації?». Учасники групи розігрують ситуацію, пропонуючи кілька варіантів виходу із контакту. Після цього слідує обговорення:

Які почуття виникали у процесі виконання завдання?

Чи були подібні ситуації у вашому житті та як Ви вийшли із них?

Які висновки можна зробити із цього завдання?

Робота в міні-групах, створення групового проекту. Учасники формують дві групи. Кожна група отримує завдання створити пам'ятку «Як побороти страх спілкування». На групову роботу відводиться 15 хвилин. Потім групи по черзі презентують свої пам'ятки, аргументуючи кожне твердження.

Вправа на завершення «Подарунок» [39]. Інструкція: «Давайте подумаємо, що ми могли б подарувати Вашій групі, щоб взаємодія в ній стала ще ефективнішою? Давайте скажемо, що кожен із нас дарує групі. Я, наприклад, дарую вам оптимізм та взаємну довіру». Далі кожен із учасників висловлюється, що він хотів би подарувати групі. Наприкінці вся група дарує собі оплески.

Заняття 4. «Кінотерапія»

Мета: формування емоційної основи для розвитку емпатійних здібностей.

Ведучий повідомляє, що зараз буде перегляд фільму, після якого відбудеться обговорення. Учасникам програми важливо зрозуміти його головну думку і поміркувати над тим, яку ідею хотів донести режисер фільму.

Для перегляду пропонується фільм «Форест Гамп», режисер Р. Земекис.

Питання для обговорення після перегляду фільму:

Яке враження щодо фільму залишилося у Вас після перегляду?

Як Ви зрозуміли головну думку фільму?

Як Ви вважаєте, на чому були засновані стосунки між Форестом та Джені?

Що, на Вашу думку, стало причиною популярності цього фільму?

Що Ви відчуваєте після перегляду?

Що Вам хочеться зробити після перегляду цього фільму?

На Вашу думку, Вам вдалося зрозуміти характер і почуття головного героя фільму?

Чи зрозуміли Ви почуття Джені?

Який момент у фільмі викликав у Вас найглибші почуття?

Психолог-ведучий має бути уважним до психологічних станів учасників програми і може завершити заняття лише після повної проробки емоційних станів учасників.

Заняття 5. «Заключна рефлексія».

Мета: оцінювання ефективності участі у програмі, закріплення отриманих знань, вмінь та навичок.

Вправа-розминка «Порахувати до...» [5]. Сприяє усвідомленню, що у спільній справі важливо швидко орієнтуватися в стані та намірі інших людей, узгоджувати з ними власні дії. Учасникам програми потрібно один за одним порахувати до N (число, що дорівнює кількості учасників), при цьому кожне число повинна вимовляти лише одна людина. Домовлятися, хто яке число озвучує, не можна. Якщо будь-яке число вимовляють одночасно декілька

учасників або довго не вимовляє ніхто, рахунок починається заново. Важливо, щоб кожний учасник сказав хоча б одне число.

Вправа «Підведення підсумків» [39]. Вправа використовується для завершення тренінгу, спрямована на актуалізацію отриманих знань та пошук шляхів інтеграції цих знань у реальні життєві процеси.

Всі учасники програми діляться на міні-групи, кожна міні-група отримує ватман та індивідуальне завдання.

Перша група має підготувати виступ, в якому підсумуються основні знання, вміння та навички, отримані у програмі. Друга група має представити комплекс заходів, які можуть бути застосовані в реальних життєвих ситуаціях для того, щоб максимально використовувати отриману інформацію. Третя група має розкрити, які перешкоди можуть виникнути при застосуванні отриманої інформації в реальному спілкуванні та яким чином ці перешкоди можна подолати.

На виконання завдання групам дається 15 хвилин, щоб генерувати ідеї та оформити їх презентацію. Ватман можна використовувати для того, щоб сформулювати та прописати основні пункти, зробити схематичні малюнки, інтелект-карти тощо. Після цього представник або представники від кожної групи презентують всім нароби своєї групи.

Обговорення. Чи може група додати щось до сказаного, з якими ідеями учасники погоджуються, а з якими не згодні?

Вправа «Я вдячна Вам». Сприяє позитивному завершенню розвивально-корекційної програми. Ведучий говорить про завершення програми і пропонує закінчити тренінг ритуалом вдячності: «Давайте озвучимо слова вдячності один одному. Я дякую вам за вашу активну роботу і щирість». Далі кожний з учасників висловлює слова вдячності. Коли всі учасники скажуть, ведучий потихеньку починає плескати в долоні, дивлячись на одного з учасників та прямуючи до нього. Потім цей учасник обирає із групи наступного, кому вони аплодують

удвох. Третій обирає четвертого і так далі. Останньому учаснику аплодує вже вся група.

Таким чином, запропонована корекційно-розвивальна програма підвищення емпатійних компонентів у студентів має на своїй меті сприяти розвитку емпатичних здібностей особистості, сформувати в учасників позитивні установки, розвинути вміння успішно вибудовувати взаємовідносини з оточуючими, вдосконалити навички самоаналізу та правильного виразу власних почуттів, аналізу та усвідомлення стану іншої людини, розуміння мотивів поведінки людей.

Висновки до розділу 2

Організація емпіричного дослідження полягала у добірці психодіагностичного комплексу, до якого увійшли надійні та валідні методики, визначення бази дослідження і формування репрезентативної експериментальної вибірки, визначенні методів математичної обробки отриманих результатів.

За результатами дослідження встановлено, що серед юнаків 25% характеризуються яскраво вираженою маскуліністю, серед дівчат 20% мають яскраво виражену фемінінність, 70% юнаків та 80% дівчат мають андрогінний тип особистості. За тестом А. Меграбяна і Н. Епштейна встановлено, що 85% юнаків та 55% дівчат мають середній рівень емпатійності, низький рівень емпатійності мають 35% дівчат та 10% юнаків, високий рівень властивий 10% дівчат та 5% юнаків. За методикою В. Бойка виявлено, що дуже низький рівень емпатії притаманний 15% юнаків та 5% дівчат, низький – 80% хлопців та 70% дівчат, середній – 5% юнаків та 25% дівчат. Статистично істотні відмінності з ймовірністю 99% у результатах хлопців да дівчат встановлено за шкалами «Емоційний канал емпатії», «Інтуїтивний канал емпатії», «Проникаюча здатність в емпатії» та «Загальний рівень емпатії».

На підставі отриманих результатів було розроблено корекційно-розвивальну програму підвищення емпатійних компонентів у студентів, яка спрямована на корекцію емоційної сфери учасників та розвиток у них емпатії. Визначено завдання програми: усвідомлення учасниками програми власних емоцій та почуттів; розвиток здібностей аналізувати та усвідомлювати емоційні стани іншої людини; вдосконалення навичок конструктивної міжособистісної взаємодії; розвиток навичок емоційної саморегуляції та позитивного мислення. Запропонована програма містить діагностичний, установчий, корекційно-розвивальний етапи та етап оцінки ефективності програми.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури з теми дослідження нами була визначена сутність понять «емпатія», «гендер», «гендерна ідентичність».

У кваліфікаційній дипломній роботі проаналізовано та узагальнено, що емпатійність студента є дуже важливою, для таких професій як медицина, юридична справа, психологія, соціальна робота.

З'ясовано, що гендер може вплинути на емпатію через соціальні установки, клімат, в якому він виховувався та виховується до цих пір, особистісні установки.

На констатувальному етапі експерименту визначено, що розвиток емпатії може бути корисним як для наших індивідуальних стосунків, так і для колективного благополуччя суспільства в цілому.

Якісний аналіз результатів емпіричного дослідження показав, що серед юнаків 25% характеризуються яскраво вираженою маскуліністю, серед дівчат 20% мають яскраво виражену фемінінність, 70% юнаків та 80% дівчат мають андрогінний тип особистості. Це свідчить про те, що більшість юнаків та дівчат мають риси андрогінного типу особистості, такі як: одночасно емоційно чутливі і витривалі, гнучкі і рішучі, виразні і обережні. Вони можуть поєднувати риси, які традиційно пов'язуються з мужністю, такими як самостійність, амбіційність або аналітичність, з рисами, які пов'язуються з жіночністю, наприклад, емпатією, турботою або співчуттям. Лише 25% юнаків характеризується яскраво вираженою маскуліністю, це може вказувати на демонстрацію сильних чоловічих рис і якостей. Яскраво виражена маскуліність може включати фізичну силу і витривалість, рішучість, впевненість у собі, лідерство та сприятливість досягти поставлених цілей. Проте важливо зауважити, що маскуліність не обов'язково обмежується традиційними стереотипами і може мати індивідуальний характер

для кожної людини. Кожна людина має унікальну комбінацію якостей, які містять її особисту маскуліність.

Встановлено, що 20% дівчат характеризується яскраво вираженою фемінністю – це стан, коли виразні риси, які традиційно пов'язують з жіночістю, виділяються і залишаються помітними в особистості, зовнішності або поведінці жінки. Це може включати такі аспекти, як грація, жіночі форми тіла, стиль одягу, манери поведінки та комунікації. Яскраво виражена фемінність може виявлятися через елегантний стиль одягу, використання жіночих кольорів і візерунків, впевнену поставу, лагідний голос, спокійну і граціозну ходу, а також виразний макіяж або зачіску.

Андрогінність може виявлятися в різних аспектах життя людини, таких як зовнішній вигляд, спосіб спілкування, поведінка, інтереси та цінності. Це не обов'язково означає, що андрогінна особистість має бути конкретне з'єднання з чоловічими і жіночими рисами, але швидше зазначається, що вони можуть виявляти широкий спектр властивостей, які традиційно пов'язуються з обома державами.

Як узагальнення проведеного дослідження розроблено корекційно-розвивальну програму підвищення емпатійних компонентів у студентів. Розробка корекційно-розвивальної програми підвищує емпатійні компоненти у студентів. Це є великим кроком у сприянні розвитку емоційної сфери та емпатії учасників. Основні цілі такої програми полягають у корекції емоційних нерівноважностей та вихованні у студентів навичок емпатії.

Достовірність результатів дослідження забезпечена обґрунтованістю та відповідністю меті та завданню психодіагностичної роботи, проведенням дослідження на теоретичному та практичному рівні; репрезентативністю обсягу вибірки і значимістю експериментальних даних.

Таким чином, завдання дослідження вирішені, мета досягнута, гіпотеза доведена.

